

יצחק גרשון

העזרה לפליטים יהודים כמרוקו במלחמת העולם השנייה*

יהדות מרוקו במלחמת העולם השנייה

בשנות ה-40 מנה הישוב היהודי במרוקו כ-200,000 נפש - כ-2.5% מהאוכלוסיה הכללית - מהם כ-180,000 באזורי המרכז והדרום שהיו תחת פרוטקטורט צרפתי, והשאר באזור הצפוני, שכלל את רצועת הפרוטקטורט הספרדי ואת העיר הבינלאומית של סנג'יר, שסופחה חז' צרפתית על ידי ספרד לאזור חסותה בקיץ 1940, מיד לאחר בניעת צרפת באירופה.

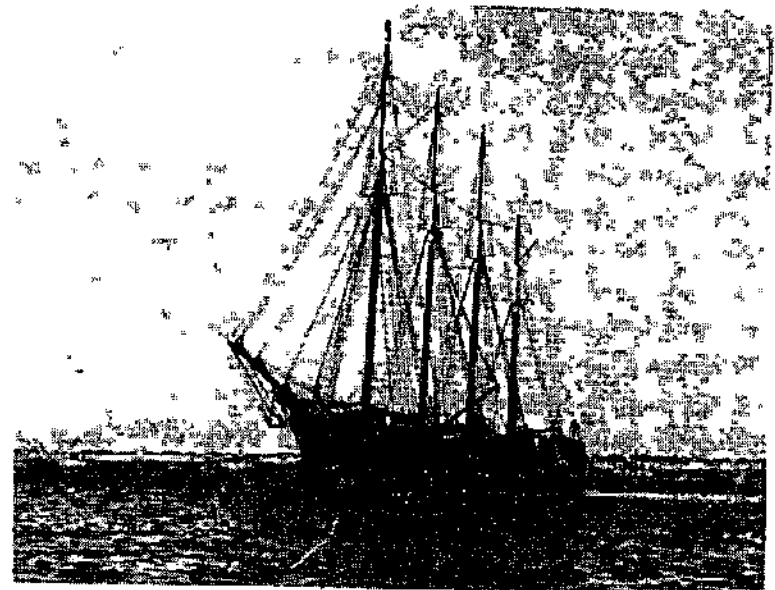
הישוב היהודי היה מפורד מאד, אם כי בין שתי מלחמות העולם חלה נהירה רבתי לעבר הערים הגדולות, ובראשן קזבלנקה. הוא היה מורכב ברובו מסוחרים ועירים, אומנים ופועלים, שחיו בצניעות ואף בעוני. רבים נזקקו לסעד, בעיקר מקרב המהגרים החדשים לערים. ב-1936 היו רבע מיהודי קזבלנקה מובטלים, וב-1938 נמנו ברבאט הבירה 28 אחוז מהאוכלוסיה היהודית כמובטלים.¹

ככלל, היתה זו קהילה מסורתית ושמרנית, אם כי, הודות לפעולות בתי הספר של כ"ית, בעיקר, החלה תנועת אמנציפאציה והתמערבות, ורבים רבים, במיוחד בערי החוף, התאוו ל"הצטרפת", כלומר, להיות לצרפתים. דבר זה יותר קל היה להשיגו מן הבחינה התרבותית מאשר מן הבחינה המשפטית, שכן השלטונות הצרפתיים והספרדיים כאחד ראו ביהודים נתיני הסולטאן.² לועדי הקהילות לא ניתנה אפשרות לנהל מאבק פוליטי, והם לא היו אלא ועדי סעד, עם אפשרויות כספיות מוגבלות.³ למרות אי-פוליטיזציה זו של היהודים, נקשרה אגטרייהודיות מסוימת למאבק האנטי-קולוניאלי של המרוקאים, שהתגברה מאד לקראת המלחמה, בהשפעת התעמולה הגרמנית והאיטלקית. זה גם שהורמים הפאך-

* הגירסה הראשונה של המאמר הוגשה לסמינריון על השואה, שמקיים מדי שנה פרופ' דניאל קארפי באוניברסיטת תל-אביב. לפרופ' קארפי אני מודה על עזרתו הנדיבה והפרותי המועילות. כן ברצוני להודות לעובדי הארכיון המרכזי לחולדות העם היהודי בירושלים.

מייסרי L'Avenir Illustré 1926. עומד שני משמאל יתחן טורש

הספינה להכשרת חובלים שרה א' של בית"ר שניקרה בתוניס בסוף דצמבר 1937.

אסלאמיים היו חוקים במיוחד בתנועה הלאומית שהתעוררה למאבק זה בשנות ה-30. וכך, החל מ-1931 – עם קיום הוועידה הפאנאסלאמית בירושלים, ב-17 בדצמבר 1931 – התרבו ההתקפות המילוליות על היהודים, וכן גם התקיפות הפיזיות. ב-1939, כעת ביקורו של מזכיר המופתי של ירושלים באיזור הפרוטקטורט הספרדי, התרבו בערי האיזור ההפגנות שקראו לקום ולהרוג כפלשתינה יהודים וכריסים כאחד. גם במכנאס היו באפריל 1939 פרעות, בהן מצאו את מותם 14 יהודים.⁴

עם פרוץ מלחמת העולם השנייה התייצבו יהודי מרוקו לימין צרפת, ורבים ניסו להתנדב לצבאה, אולם הדבר לא ניתן להם.⁵ דבר זה פגע ברגשותיהם, אך פגיעה קשה יותר נכונה להם לאחר מפלת צרפת, משהועתקו למרוקו חוקי הפליה הגזעית של ממשלת וישי.⁶ על כך שחוקים אלה פגעו ברגשות היהודים אנו למדים מהתפטרותם של יהודים רבים נושאי משרות, עקב פרסום חוקים אלה.⁷ אך עד כמה היתה הפגיעה ממשית יותר – זוהי שאלה שבויכוח. ברור, שלא הופעלו החוקים והצווים כלשונם, והשאלה היא מדוע: או, כפי שהיא מנוסחת בוויכוח העכשווי, במחקר ובעיתונות הישראלית: הודות למי?

יש גורסים, שהנציב העליון, הגנרל נוג'יס (Noguès), ועמו מינהל הפרוטקטורט, רט, הבינו, שיישום החוקים יחנקם בפרוטקטורט מהבחינה הכלכלית ויחליש אותו, ובזה בוודאי לא היו מעוניינים בשעתה הקשה של צרפת: יש גורסים שהסולטאן מולאי מוחמד הוא שעמד לימין נתיניו היהודים והיקשה על יישום החקיקה; ויש המשלבים את שתי הטענות.⁸ הויסינגטון (Hoisington) הוא זה המבסס בצורה היסודית ביותר את הטענה כדבר עמידתו של נוג'יס ומינהלו מאחורי אי-יישום החוקים.⁹ סיוע לטענתו מצאתי אצל תאבו (Thabault), שהיה אתראי על החינוך היסודי בפרוטקטורט הצרפתי בראשית המלחמה, והעיד בזכרונותיו, שנוג'יס התנגד ליישום החקיקה על היהודים בשטח החינוך.¹⁰ גם עו"ד קאזיס-בן-עטר, עליה עוד ידובר בהרחבה להלן, ציינה, שרצתה להעיד במשפט נוג'יס לטובתו, בשל יחסו הטוב ליהודים במרוקו בתקופת המלחמה.¹¹ חיוזק נוסף הוא המכתב ששלח מארטין (Martin), יועץ למימשל הפרוטקטורט ברכאס, ב-21.6.1941, לנציב הכללי לענייני יהודים (Commissaire-Général aux Questions Juives) בו הוא מונה את הקשיים האובייקטיביים בהפעלת חוקים מסוימים על יהודי מרוקו, וכן את פגיעתם הצפויה בכלכלה, ולכן הוא מסכם שדבר יישומם של החוקים עדיין בחקירה.¹²

על יחס הסולטאן ליהודים במרוקו בתקופת המלחמה, נכתב כבר רבות. דימוזי כמגן היהודים נחרט בוזכרונם הקולקטיבי של היהודים המקומיים, שאף יזמו ביולי 1985 נטיעה של יער על שמו בהרי ירושלים.¹³ אביטבול, בספרו¹⁴ ובסידרת תגובות בעיתונות הישראלית במרוצת 1986, ערער על דימוי זה וטען שלמעשה היה הסולטאן "חותמת גומי" כדי הנציבות העליונה, ובוודאי שלא

נטה להסתכסך עימה בגין היהודים. הצדק עימו בטענתו, שלדימוי הסולטאן כמגן היהודים אין שום רציה בחיעוד, אך אין להסיק מכך שהחוקים יושמו בכל חומרתם. רב היה תפקידם של נוג'יס ואנשי מימשלו בעיכוב תחיקה זו ובעיכוב יישומה. הם עשו זאת לא ממניעים פילרשימיים אלא מתוך מניעים לאומיים צרפתיים, מתוך הרצון לשמור על שלמות האימפריה הצרפתית, גם לאחר מפלתה של המדינה האם.

מעבר לפגיעה שבפרסום הצווים האנטי-יהודיים, ברור, שכינון משטר וישי שיחרר במרוקו, כמו בשאר ארצות צפון-אפריקה, כמה שדים רדומים. פרסומי שיטנה על היהודים התרבו, וכרוחב גברו התופעות האנטישמיות, החל מקיץ 1940, הן מצד המתיישבים הצרפתים הן מצד המוסלמים.¹⁵ גם במרוקו הספרדית, שם היו הלאומנים קולניים במיוחד והתעמולה הגרמנית חזקה, התגברו הרחשים האנטי-יהודיים, אם כי איזור זה לא ידע שום חקיקת הפליה מטעם השלטונות הספרדיים.¹⁶

כאשר נחת הצבא האמריקני במרוקו בנובמבר 1942 – במבצע "לפיד" (Torch) – קידמוהו יהודי מרוקו בהתלהבות. אבל האמריקנים לא לחצו לשינויים במימשל, ואף לא דרשו גניזה מיידית של חוקי וישי, כך שעברו חודשים רבים עד שהשתחררו יהודי מרוקו מחוקים מחניקים אלה. לעומת זאת, נחיתתם הביאה דווקא להגברת ההתנכלויות ליהודים, בטווח המיידי.¹⁷

השפעת היהודים עצמם על מדיניות הפרוטקטורט כלפיהם היתה אפסית.¹⁸ הדבר מלמד על כוחם ומשקלם הפוליטי האפסי, בניגוד למשקלם בכמה ענפים חיוניים – מה שהביא את השלטונות למתן את יישום חוקי וישי, כך, לסיכום, מצטיירת לנגד עינינו קהילה לא-עשירה ולא-מאורגנת, למעשה ללא אירגון-גג של הקהילות השונות – קהילה, שמבחינה פוליטית נתונה לחסדי השלטונות. בתקופת המלחמה, עת מגבילים את חירויות היהודים, מצבה קשה עוד יותר, גם מבחינה כלכלית. זו הקהילה שנדרשה להיחלץ לעזרת הפליטים היהודים שורמו למרוקו בעת המלחמה.

הפליטים

אפשר להבחין בשני סוגי פליטים יהודים במרוקו, במלחמת העולם השנייה: אלה שהובאו לשם בכוח על ידי גורם לא-יהודי, דהיינו: המתנדבים לשעבר לצבא הצרפתי, שהוגלו למרוקו לאחר מפלת צרפת; ואלה שהגיעו מרצונם, לרוב

בעזרת אירגונים יהודיים, דהיינו: הפליטים מארצות אירופה הכבושות ביד הגרמנים, שחיפשו דרך הגירה למקום בטוח יותר, בעיקר ליבשת האפריקנית.

א. עצורי המתנות

יהודים רבים ממזרח אירופה ומרכזה, ששהו בצרפת בעת פרוץ המלחמה, התנדבו - לפעמים הוכרחו להתנדב, אפילו על ידי היהודים הצרפתים - לשרת בצבא הצרפתי, כמתנדבים לצבא למשך המלחמה (EVDG - Engagés Volontaires pour la durée de la Guerre). הם הוצבו בעל-כורחם בלגיון הזרים ונשלחו להתאמן במחנות הלגיון, בדרום צרפת ובצפון-אפריקה. לאפריקה נשלחו במיוחד נתינים גרמניים לשעבר, שלא נחשבו אמינים דיים. רק אלה שהתאמנו בצרפת נשלחו בסופו של דבר לחזית, והם לחמו באומץ לב, למרות חקופת האימונים הקצרה, ורבים מהם אף עוטרו באותות הצטיינות.

לאחר מפלת צרפת הורדו המתנדבים היהודים ממצבת כוח-האדם של הצבא. הם לא הפכו לאזרחים חופשיים, אלא נאסרו במחנות עבודה - מי בצרפת ומי בצפון-אפריקה - במסגרת קבוצות העובדים הורים (GTE - Groupements de Travailleurs Etrangers או GTI - Groupements de Travailleurs Israelites). חלקם נשלחו אחרי יוני 1940 ממחנות בצרפת למחנות בצפון-אפריקה. בסופו של דבר נשלחו האסירים במחנות בצרפת ברובם להשמדה במזרח אירופה, בגל השילוחים גדול של סתיו 1942, ואילו אלה ששהו בצפון-אפריקה נותרו רובם בחיים, למרות התנאים הקשים. גורל עיוור ואירוני הפך אותם לניצולים, שלא ביוזמתם ובמעט בעל-כורחם. על פי שאיקובסקי (Szaj-kowski) מדובר ב-6,000-7,500 יהודים שהיו עצורים במחנות עבודה בצפון-אפריקה, אם כי מספרים אלה גדולים מהערכות שאר החוקרים.¹⁹

מחנות אלה היו מפורזים לאורך תוואי מסילת הברזל הטראנס-סאהרית - חלום קולוניאלי צרפתי ישן, שממשלת וישי החלה במימושו בעיקר לצרכים של תעמולה פנימית - שהייתה אמורה להגיע מחוץ הים התיכון ועד בקעת הניג'ר. מסילה זו עברה על פי התכנית דרך מכרות הפחם של ג'ראדה וברערפה שבמרקו המזרחית, המשיכה באלג'יריה לקנארה וקולומב'בשאר שבפאתי הסהארה, ומשם המשיכה דרומה. לאורך הקטע הצפוני, במרוקו, עד בו-ערפה, הוקמו מחנות רבים, כולל מחנות בהם עבדו על פרויקטים שונים ממסילת הברזל, כמו במכרות שהוכרנו לעיל. מחוץ לתוואי מסילת הברזל היו במרוקו עוד מחנות רבים. חלקם מחנות עבודה; חלקם מחנות משמעתיים, אליהם נשלחו עצירים ממחנות אחרים כדי לענוש אותם ו"לשבור" אותם. חלקם היו מעין בתי-סוהר, וחלקם מחנות הסגר, שנקראו בלשון נקייה "מרכזי דיוור" (Centres)

(d'Hébergement), אליהם נשלחו בעיקר פליטים שהגיעו למרוקו בטראנזיט ונתקעו בה, אך היו בהם גם מתנדבים לצבא (EVDG) לשעבר. על מחנות אחרונים אלה והאנשים שהיו בהם ארחיב את הדיבור בחלק השני של פרק זה. לרשימת המחנות המובאת להלן צדיך להוסיף את קבוצת העבודה שעבדה על הכביש למדיונה, הוא כביש מס' 539, סמוך לקזבלנקה (ראה המפה).

המחנות היו תחת אחריותו הניהולית של הייצור התעשייתי (Production Industrielle) - גוף ממשלתי שמושביו ברכאט.²⁰

העצורים במחנות העבודה היו נתונים למשמעת קפדנית. שמרו עליהם לגיונרים לשעבר (רבים מהם גרמנים ואנטישמים) וחיללים סנגאלים מוסלמים (Goumiers Sénégalais). הם עבדו כ-10 שעות ביום, עליהן נוספה ההליכה מהמחנה עצמו עד מקום העבודה. כברגנט, למשל, היה מרחק זה ארבעה ק"מ. הם היו אמורים לקבל תשלום יומי בסך שמונה פראנקים. אך לרוב קיבלו הרבה פחות, ולפעמים לא הגיע הכסף כלל לידם ונעלם בדרך מסתורית, מבלי שמישהו יורשה לחקור בדבר.²¹ תנאי התברואה היו גרועים, ולא בכל המחנות היתה אספקת מים סדירה. התזונה היתה דלה: מעט נזול דמוי-קפה בבוקר, וכצהריים ובערב מרק קטניות סמיך. מי שהתמזל מזלו, מצא עצם או אף חתיכת בשר בקערתו; האחרים הסתפקו בטבילת מנת הלחם היומית: 450 גרם. במחנות מסוימים קיבלו העצורים מעט יין בצהריים. השומרים המשגיחים על העבודה יכלו למנוע אוכל מהעצורים, כעונש, ואמנם עשו זאת בתדירות גבוהה. במחנות המשמעתיים, כמו עין-אל-עוראק, האוכל היה עוד יותר דל: משקל מנת הלחם היומית היה רק 250 גרם ואי אפשר היה לצפות לבשר או עצם במרק. על כל הפרת משמעת נענשו שם בעונשים קשים: מלבד מניעת אוכל היו גם מלקות ועינויים שונים, שהרגילים שבהם היו - "הכדור" (La pelote): הרצת העציד עם סל אבנים על ראשו עד להתמוטטותו; "כלוב האריווח": כלוב מרובע עשוי חוט ברזל דוקרני, 1,80 מטר גובהו, בו הרשאר האסיר, חשוף לשמש ביום ולקור המדברי בלילה, לפעמים עד 30 יום; "העמוד": אליו קשרו את האסיר במשך יום שלם; והגרוע מכל, "הקבר": בור כאדמה באורך קומת אדם, שם השכיבו את האסיר, מבלי שיוכל לזוז, עם 100 גרם לחם ליום ומים, עד 30 יום. רבים מתו בעקבות עינויים אלה. במחנה מסוים, לשם נשלחו EVDG שאינם כשירים לעבודה, התעללו בעצורים בצורה הפוכה: שם הוכרחו להסתובב כל היום בלא מעש ולא אופשרה להם עבודה קלה שבקלות - בכונה לפגוע במוראל שלהם.²²

כפי שנראה להלן, שותררו העצורים מהמחנות באביב 1943, אך רבים עוד נותרו בהם פרק זמן ארוך יותר. בשל ריחוק המחנות מהערים הגדולות היה הקשר שלהם עם הקהילות דל מאוד. היה קשר חזק יותר כשהמחנה שכן קרוב לקהילה מסוימת, אך היו אלה בדרך כלל קהילות קטנות, שלא היה לאל ידן לעזור הרבה.²³

ב. הפליטים

במחנות ההסגר, כמו סידי אל-עיאשי הסמוך לאזמור, היו התנאים טובים יותר. קודם כל, המחנות היו קרובים יותר לקהילות הגדולות, והקשר עם היהודים המקומיים היה הדוק יותר.²⁴ אך גם מבחינת התזונה והתברואה היו התנאים טובים יותר, ומובן שלא היה כהם מקום למשמעת הקשה, לעונשים ולעינויים. למחנות אלה נשלחו, החל מנובמבר 1940, משפחות פליטים שלמות, שהגיעו למרוקו מצרפת דרך ספרד או דרך אלג'יריה - אם ניירותיהם לא היו מסודרים לגמרי, אם היתה חסרה להם אשרת הכניסה לאחת המדינות באמריקה שאליהן היו מועדות פניהם, או אם השתהו יתר על המידה במרוקו, לדעת השלטונות, בהמתנם לאוניה. זושיא שאיקובסקי, שהתנסה במעבר במרוקו בדרכו לארצות הברית, מספר שנכלא כוארוז, וכאשר מתה על כך והראה שהיה פצוע מלחמה ואף הענק לו "צלב המלחמה" הצרפתי על הצטיינות בקרב, קיבל תשובה זו: "אם התנדבת לצבא, סימן שרצית במלחמה. לכן מחנה כזה הוא המקום היאה לך."²⁵

פליטים-מהגרים אלה, שמרוקו היתה להם רק תחנת מעבר, החלו להגיע במספרים ניכרים מיוני 1940, עם חתימת שביתת הנשק בין גרמניה לצרפת. אמנם, עוד לפני המלחמה הגיעו פליטים, במיוחד לסנג'יר, אך אל פרשה מיוחדת זו אתייחס להלן. גם בקזבלנקה היו פליטים יהודים מאירופה עוד לפני המלחמה, ויום-טוב צמת, נציג בייח במרוקו, אף ניסה לעניין את שלטונות הפרוטקטורט בהתנדבותם לצבא, אך ללא הצלחה.²⁶ עד סתיו 1941 ראתה וישי בעין יפה הגירה של יהודים מתחומה, ונתנה ל-HICEM לפעול במרסיי ולארגן זאת. HICEM עודד להעביר מועמדים להגירה ממחנות העבודה שכרום צרפת למחנה Les Milles הסמוך ל-Aix-En-Provence, שהפך למעין מחנה מעבר, ממנו יכלו המועמדים לקבל חופשות כדי להסדיר את ענייניהם במרסיי. כן הצליח HICEM להעביר נשים לבית מלון "בוּמפאר" במרסיי, שהפך למוקד וריכוז של מהגרים.²⁷

על המהגרים היה להשיג אשרת יציאה משלטונות וישי, אשרת כניסה לארץ יעד, אשרת מעבר ספרדית ופורטוגזית - אם התכוונו להפליג מליסבון, שהיה הנמל הראשי להגירה לאמריקה - וכרטיס קנוי מראש באניה כלשהי. אם התכוונו לעבור דרך קזבלנקה, היה עליהם להשיג היתר הפלגה, שניתן על ידי הוועדה לפיקוח על שביתת הנשק (La Commission D'Armistice), וזאת אומרת, למעשה על ידי האיטלקים. בדרך כלל, היתר כזה לא ניתן לגברים בגיל השירות הצבאי. בשל מיעוט האוניות ממרסיי לאוראן שבאלג'יריה או לקזבלנקה, היתה הזמנת הכרטיסים צריכה להיעשות זמן רב לפני ההפלגה. אלה שהגיעו לאוראן נסעו ברכבת לקזבלנקה, לאחר השגת היתר מיוחד שניתן על

ידי השלטונות באלג'יריה. בקזבלנקה יכלו המהגרים להפליג על אוניה שיצאה למרסיי כל 4-6 שבועות, או על אוניות שהפליגו לצפון-אמריקה או לדרומה, שהזמנו לקזבלנקה או לסנג'יר ללא תכנון. אם היה להם כסף, ולאחר שהייה ארוכה פחדו להיתקע במרוקו, יכלו גם לטום לליסבון ומשם להפליג. בסוף 1940 הצליח HICEM לארגן אוניות שיפליגו ישירות ממרסיי לאמריקה, אך שלוש מהן חזרו לקזבלנקה באמצע הפלגתן, מפחד הבריטים, וכחוצאה מכך מצאו עצמם 1,200 פליטים נוספים במחנות ההסגר במרוקו.²⁸

על המהגרים היה לשלם כעודם במרסיי עבור הוצאות נסיעתם וכן עבור הוצאות אחזקתם בקזבלנקה, היות שלא יכלו להוציא כספים מצרפת. אמנם, HICEM הצליח להגיע להסכם עם הבנק של צרפת, על פיו יוכל להוציא מטבע חוץ לצורכי הגירה - הסכם שפעל עד אוקטובר 1941 - אך הסכומים שניתנו להוצאה מהארץ היו נמוכים. ברור, ש-HICEM עצמו עוד מאד כמימון ההגירה, בעזרת כספים של הג'וינט (American Joint Distribution Committee).

בסתיו 1941 החלו להיסגר שערי ארצות היעד להגירה, וגם ספרד ופורטוגל היקשו יותר על מתן אשרות המעבר, שהיו רגילות להעניקן עד אז. וכך הפכה צפון-אפריקה יעד מעבר עיקרי להגירה הלגאלית והמסודרת. אמנם, לספרד המשיכו להגיע פליטים, אך באופן בלתי-לגאלי, תוך מעבר רגלי של הרי הפירנאים. בקיץ 1942 הוציאה ממשלת וישי צווים שהיקשו על אפשרות היציאה של היהודים. בנובמבר, עם נחיתת האמריקנים בצפון-אפריקה, כבשו הגרמנים את דרום צרפת, שערי צרפת ננעלו סופית לכל יציאה לגאלית, וגם המעבר הבלתי-לגאלי של הפירנאים נעשה קשה יותר. על פי מארוס ופאקסטון, מיוני 1940 עד החפרקותו בצרפת במאוס 1943, עוד HICEM ל-24,000 יהודים בקירוב להגר, כשמתוך מספר זה היגרו בצורה מסודרת מאיוור וישי קצת יותר מ-3,000 יהודים ב-1941, 2,000 בערך במחצית הראשונה של 1942, ו-600 בערך במחצית השנייה של אותה שנה. מספרים אלה תואמים, פחות או יותר, את המספר הניתן בקובץ *L'Activité des Organisations Juives en France* - 6,500. לאחר נובמבר 1942 עוד HICEM להגירה הבלתי-לגאלית, והציל בכך יותר מ-1,000 איש.²⁹

אך גם ללא עזרת HICEM או גוף אחר עברו רבים את הפירנאים. החל מאוגוסט 1942 התעצם גל הפליטים מצרפת לספרד, ומספרם הרב העיק על מדינה זו. רבים נכלאו במחנה Miranda del Ebro שבצפון-מערב המדינה, והשלטונות איימו לגרשם חזרה לצרפת - איום שהוסר למעשה על ידי פלישת בנות הברית לצפון-אפריקה ותוצאותיה הפוליטיות.

ב-1934 נוסד RSARO (Representation in Spain of the American Relief Organisations), שמומן למעשה על ידי אירגוני הסעד היהודיים, ובראשם הג'וינט. ב-1943 גם הגיעו לספרד שליחים של הסוכנות היהודית: וילפריד

(ופיאות) שהיתה זרה ליהודים הסנג'ידאים בעלי הגינונים המערב-אירופיים - נבין, שלא תמיד שררו יחסים של אתווה בין הוותיקים לחדשים. היתה עזרה קהילתית, אך לא היתה התקרבות חברתית.⁴⁰

ועד העזרה לפליטים בקובלנקה נולד ביוזמה אישית: ב-5 ביולי 1940 נדע לעו"ד הלן קאזיס-בן-עטר, שבנמל קובלנקה עוגנות מספר אניות הנושאות פליטים יהודים ולא-יהודים מאירופה. הימים היו ימי אי-ודאות והרשויות לא נתנו לנוסעים לרדת לרצוף, כי לא ידעו כיצד להתייחס אליהם, ובעיקר לא ידעו מה לעשות איתם. קאזיס-בן-עטר הגיעה לנמל, ותוך כדי בירורים הוצע לה, כפעילה ב"צלב האדום", לקחת על עצמה את אירגון הטיפול בפליטים הלא-צרפתיים (וברור היה לכול שרובם ככולם יהודים). היא נעתרה בו במקום, וכך נוצר הוועד לעזרת הפליטים הזרים (Comité d'Assistance aux Réfugiés Etrangers).⁴¹

עורבת-הדין הלן קאזיס-בן-עטר נולדה בסנג'יר, ועקרה עם משפחתה, בהיותה בת 20, לקובלנקה, שם נישאה למשה בן-עטר. לצד עבודתה המקצועית היתה פעילה מאוד בתחומים יהודיים. ב-1935 נבחרה לנשיאת ויצ"ו בקובלנקה. בראשית 1939 עם מות בעלה (והוא רק בן 39) ירשה אותו בתפקיד נשיא אגודת בוגדי כ"ח בקובלנקה (Association des Anciens Élèves de L'AIU à Ca-sablanca). בפרוץ המלחמה פתחה במועדון האגודה לשכת התנדבות לצבא הצרפתי. רבים נרשמו, אך הצרפתים לא ששו לקבל מתנדבים יהודים, כפי שהזכרתי לעיל. קאזיס-בן-עטר עצמה התנדבה ל"צלב האדום" הצרפתי ולמדה את מקצוע האחות, מינואר ועד יוני 1940, באחד מבתי-החולים בעיר. ב-18 ביוני - לפי זכרונה: ב-9.00 בבוקר, דהיינו לפני קדיאתו המפורסמת של דה-גול מלונדון - הביאה במו ידה מכתב לקונסוליה הבריטית שבקובלנקה, בו העמידה את עצמה ואת רכושה לרשות בריטניה, במקרה שצדפת תחתום על הפסקת אש או שלום נפרד עם גרמניה. נראה, שהבריטים חייקו את המכתב ולא דרשו ממנה כלום, מלבד מסירת כל אינפורמציה שתוכל ללקט. היא עשתה זאת, לדבריה, גם לאחר שהקונסוליה הבריטית בקובלנקה נסגרה, ואת מכתביה הפנתה לסנג'יר, באמצעות הדואר הדיפלומטי האמריקני.⁴²

משלקחה על עצמה לראוג לפליטים, ביולי 1940, היה על קאזיס-בן-עטר לפתור קודם כל את בעיית איכסונם. היא השתמשה לצורך זה באולמי אגודת בוגרי כ"ח שברחוב Lacépède מס' 46, שם פתחה גם מטבח, בעזרת מתנדבים. מתוסר מקום ומחוסר תנאים להאכיל שם מספר אנשים גדול, הופנו חלקם לקבלת ארוחות בגן הילדים של הקהילה. ועד הקהילה תמך כספית ואירגונית בוועד, אולם בחלק ניכר מההוצאות נשאה אגודת בוגרי כ"ח. למען הסדר הטוב דאגה קאזיס-בן-עטר שאגודה זו תעביר מדי חודש בחודשו דשימת הוצאות לוועד

העזרה, אולי בחקווה להחזיר הוצאות אלו כאשר יצליח הוועד לאון את תקציבו. כן קיבל הוועד תרומות מאנשים פרטיים, מאירגוני סעד מקומיים לא-יהודיים, ואף ממשדרים ממשלתיים.⁴³

האנשים שמצאו מקלט באולמי האגודה התחלפו כל הזמן: חלקם הצליחו לעזוב את קובלנקה וחלקם עברו למקום מגורים מסודר יותר, אם בשכירות ואם אצל משפחה יהודית. גם אז ראו השלטונות הצרפתיים את הוועד אתראי עליהם, וכל אימת שרצו ליצור קשר עם אחד הפליטים או להיודע אודותיו, פנו אל קאזיס-בן-עטר.⁴⁴ במקום העוזבים הגיעו כל הזמן חדשים. השלטונות גם הם המשיכו לשלוח פליטים אל הוועד, כאשר אלה לא מצאו בעצמם את הדרך אליו.⁴⁵

קאזיס-בן-עטר היתה גם מעורבת - יחד עם פקידים וקצינים צרפתיים המתנגדים לווישי, שעזרו לה כנראה בענייני הוועד - בשילוחם הבלתי-לגאלי של אנשים שרצו להתגייס בלונדון למלחמה בגרמניה, אם בדרך היבשה (דרך וואן, סנג'יר, ומשם לגיברלטאר) ואם בדרך הים עד ליסבון - באוניות קטנות שיצאו מנקודה בחוף צפונית לקובלנקה, נקודה המצוינת בחומר שבידינו בתור "הקילומטר ה-17". מובן, שרוב האנשים האלה לא היו יהודים.⁴⁶

באוקטובר 1940 החליטו השלטונות לדלל את אוכלוסיית הפליטים בקובלנקה, אם בשל ריבוי מספרם ואם בהשפעת פרסומו של החוק הצרפתי על מעמד היהודים, מ-3 באוקטובר. חוק זה הונהג במרוקו בט'היר (צו) שריפי מן ה-31 באוקטובר 1940. אם ההגחה השנייה נכונה, הרי ששלטונות הפרוטקטורט החלו להתייחס לפליטים היהודים במרוקו על פי רוח החוק הצרפתי הזה עוד לפני שהתקבל בצורה רשמית במרוקו. הווי אומר, שהמדיניות כלפי הפליטים היתה הרבה יותר קשוחה מאשר כלפי היהודים המקומיים. רבים מהפליטים נשלחו מאוקטובר לצרי שדה, כגון מראכש, סאפי ומוגדור, שם שהו ב"מגורים תחת פיקוח" (En Résidence Surveillée). בקובלנקה הורשו להישאר למעשה רק פליטים בעלי אמצעים או בעלי עבודה מסודרת, וחולים. הוועד הוצף בבקשות של פליטים שיתערב עבורם, כדי שלא יישלחו למחנות. לרוב לא היה לאל ידו של הוועד להושיע, אך במקרים רבים השתדל למען המבקשים, ואף סיפק בעצמו עבודה למספר פליטים.⁴⁷

לחלק מהפליטים שהושמו במחנות הסגר, בעיקר למשפחות, עזר הוועד על ידי הקצאת קיצבה כספית חודשית קטנה, וכן על ידי הקצאות חר-פעמיות לצרכים מיוחדים, כמו טיפול שיניים ותיקון משקפיים, או קניית ביגוד חורפי. גם לנשלחים ל-Résidence Surveillée עזר הוועד בקיצובאות חודשיות.⁴⁸

שילוח הפליטים לערים אחרות לא רוקן את קובלנקה מפליטים, שהמשיכו להגיע מצרפת, מספרד, מאיטליה ומשאר ארצות צפון-אפריקה. אם אלה לא נשלחו מיד למחנות הסגר, הם הופנו לטיפול הוועד, שעזר להם עד הפלגתם.

פליטים אחדים, שרצו להתנדב לצבא הבריטי או לכוחות הצרפתיים החופשיים, ה-F.F.L., הפליגו לליסבון. זרעם נוצר הקשר הראשון של הוועד עם הג'וינט בליסבון. יוסף שווארץ וחבר עוזריו שם התרשמו עמוקות ממה שסופר להם על פעולת הוועד, ומדצמבר 1940 השתמשו הג'וינט ר-HICEM בשירותי הוועד, לטיפול בפליטים שהפליגו מליסבון דרך קזבלנקה, וכן התלו לעזור לפעולותיו העצמאיות של הוועד ושלתו לו כספים. עזרתו הכספית של הג'וינט גדלה כל הזמן, ולאחר מבע "לפיד" אף עמד הג'וינט רשמית מאחורי הוועד, וקאזיס-בן-עטר היתה לנציגת הג'וינט במרוקו.⁴⁹

הוועד פעל בעזרת מתנדבים ולאחר זמןמה העסיק פליטים אחדים. על העבודה האדמיניסטרטיבית הכבירה ניצחה קאזיס-בן-עטר בעצמה, בעזרת קומץ אנשים מסורים: סליה בן-ג'ון, מזכירתה וידימינה גיסתה, ג'יזל בן-עטר: ומאוחר יותר - מרגריטה פוקס, שהגיעה למרוקו על אתת האוניות הראשונות מליסבון, לאחר שנוצר הקשר עם הג'וינט (ואולי אף נשלחה מטעם הג'וינט).⁵⁰ מאוחר יותר עזר במלאכה גם ג'ק אטינגר, שנשלח על ידי HICEM ממרסיי.

כספי הג'וינט איפשרו אחזקתם של מעונות גדולים יותר לקליטה ואיסכון הפליטים. ואכן, מראשית 1941 הורשה הוועד - בעזרתו הפעילה של מושל קזבלנקה, גרומן (Gromand), שהבין, לפי עדות קאזיס-בן-עטר עצמה, את מטרותיה והודהה איתן - לשכור שלושה אולמות גדולים ששימשו לפני כן אולמות ריקחים, ואולם למחנות נופש של תלמידי בתי הספר בעיר, בדובע עיר-סבעה. רובע מרוחק ומבודד זה, בצפונה של העיר, נשק אל הים, קרוב מאוד לנקדה ממנה היו מברחים אנשים אל ליסבון ואנגליה - "הקילומטר ה-17", שהזכרתי לעיל, יכול להיות שבהברחות אלו, בהן היתה מעורבת קאזיס-בן-עטר, נעוצה הסיבה לתמיכת גרומן בשכירת האולמות על ידי הוועד. אולם למרות דברי השבח של קאזיס-בן-עטר למושל, צריך לציין שהרחקת הפליטים ממרכז העיר והחזקתם במקום מבודד היתה ודאי רצויה לשלטונות העיר, הן כדי לצמצם את המגע שבין הזרים לבין האוכלוסייה המקומית, והן מטעמי נוחות ההשגחה המשטרתית על הפליטים. כך נפתח, למעשה, בעיר-סבעה מרכז קליטה גדול לפליטים, שיכול היה להכיל עד 600 נפש, כתנאים טובים יותר מאשר בכל המעונות הארעיים שבהם השתמש הוועד עד אז. מרכז הקליטה נוהל על ידי זוג פליטים, הזוג גאנק, ועבודות כמו בישול, ניקיון והסעת הפליטים העירה, נעשו על ידי הפליטים.⁵¹

עם פתיחת מרכז הקליטה בעיר-סבעה לא הותרו אולמי אגדת בוגרי כ"ח לבעליהם. הוועד המשיך להשתמש באולמות שברחוב המרכזי Lacépède כמטה כללי וכמעון להלנת פליטים שעשו זמן קצר בקזבלנקה, בדרך כלל פליטים ממחנות הסגר שקיבלו תופשה לצורך טיפול רפואי, או פליטים שהגיעו לקזבלנקה לצורך הפלגתם לחוץ-לארץ. במאי 1941 נסגר מטה זה, בעקבות

תפיסת המשטרה שני בורחים ממתנה בו-עזרפה, שהוסתרו שם. מנהלת המקום, הגברת אברג'יל, נאסרה, וקאזיס-בן-עטר עצמה, אף שהוטרה, נותרה חופשייה הודות להתערבות ראש לשכת עורכי-הדין מארט (Marette). המשטרה דרשה את מסמכי הוועד, אך סליה בן-ג'ון הצליחה להסתירם, כך שלא נפלו לידי המשטרה ואף לא לידי "הוועדה הגרמנית", (Commission Allemande), שפעלה מאחורי הגופים המשטרתיים.⁵²

לא עברו אלא ימים מספר ותקלה נוספת באה לאיים על פעילות הוועד: בסוף מאי הוחזרה לנמל קזבלנקה האניה "ויאומינג" שפניה היו מועדות לאי מרטיניק, ונוסעיה - פליטים שחלקם הועלו על האניה על ידי קאזיס-בן-עטר ללא מסמכים מספיקים - הועברו למחנות. על קאזיס-בן-עטר עצמה איימה המשטרה שתשלח אותה למתנה ברדניב, אך האיום הוסר בהתערבות הנציח העליון בכבודו ובעצמו, הגנרל נוגיס. פעולת הוועד נאסרה, אולם לא נעצרה למעשה. מיד עם סגירת המטה שברח' Lacépède, פתחה קאזיס-בן-עטר משרד בדירה שהעמיד לרשותה גיסה רפאל בן-עטר ברח' Pas de Calais מס' 35, משם המשיכה לפעול תחת השם: "Hélène Cazès-Benatar - Réfugiés Etrangers". בעזרת עורך-הדין מארט סוכלו כל נסיונות "הוועדה הגרמנית" למנוע את פתיחת המשרד החדש.

פרשת "ויאומינג" מאירה את שיטות הפעולה הפיננסיות של הוועד. כדי לשלם את כרטיסי הנסיעה עבור פליטים שהפקידו כספים אצל HICEM במרסיי, ולהוציא אותם ממרוקו עוד לפני שהכספים יגיעו אל הוועד - לוותה קאזיס-בן-עטר כסף ממספר יהודים מקומיים, בסכומים שנעו בין 4,000 ל-20,000 פראנק, עד שהגיעה לסכום הדרוש להפלגה זו, כ-278,000 פראנק. ביוני הגיעו, מ-HICEM פקדונות הנוסעים בסך 200,000 פראנק והוועד יכול היה להתחיל בהחזר ההלוואות.⁵³

פירוט נוסף על הכנסות הוועד ניתן בדו"ח החצי-שנתי, מינואר עד יוני 1941: נוסף על הקצאות הג'וינט ר-HICEM קיבל הוועד הלוואות ומענקים מאנשים פרטיים בסכומים ניכרים. היות שלוועד לא היה מעמד חוקי, לא יכלה הקהילה להפריש לטובתו תלק קבוע מתקציבה, וכל עזרתה הסתכמה בסיוע להתרמת יהודים עשירים. גם מבתינה אירגונית לא נזקק הוועד לעזרת הקהילה.

ממשרדה החדש שברח' Pas de Calais המשיכה קאזיס-בן-עטר להושיט עזרה כספית ואחרת לפליטים, שישבו ישיבה כפויה (résidence forcée) בערי השדה, ואף למוחזקים במחנות. אם כי לא היה לוועד מעמד חוקי, המשיכו לעבוד סביבה אותם העוזרים המסורים. היא המשיכה לקבל סובסידיות מהג'וינט ר-HICEM, והמשיכה לנהל את מרכז הקליטה הגדול שבעיר-סבעה.⁵⁴ אפילו היחסים עם הזרועות השלטוניות היו כמקודם: ביולי 1941, למשל, התירה משטרת החופים לקאזיס-בן-עטר ולמרגריטה פוקס לעלות על סיפון האניה

"צינה", שעגנה בקזבלנקה, כדי לעזור למפליגים בסידוריהם.⁵⁵ בנובמבר 1941 רצו השלטונות להפקיע את מעון התאחדות בוגרי כ"ח שברח' Lacépède ולהעבירו לרשות הצבא. קאזים-בן-עטר מתחה, למרות שלמעשה לא השתמשה בו מאז חדיש מאי. גראה, שמחאתה לא נשאה פרי, ומכל מקום, בראשית 1942 שבר הוועד שני מעונות חדשים, בהם 14 חדרים בסך-הכל, שנוספו לאולמות הגדולים בעין-סבעה. מעונות אלה שכנו ברח' Tunisie, קרוב מאוד ל"מלאח" היהודי. שם שוכנו פליטים שלא נשארו זמן רב בקזבלנקה, ואסירי מחנות הסגר שהגיעו לסידורים שונים לעיר הגדולה. גם הבתים האלה נוהלו על ידי פליטים, הגב' קריסטאל ומר מאנר.⁵⁶ משכירת הבתים הללו אפשר להסיק, שתפוסת המרכז בעין-סבעה לא ירדה, ושהו בו תדיר קרוב ל-600 פליטים, שנקלעו לקזבלנקה והיו בה זמן ממושך. רובם ישנו על מזרונגי קש, וקאזים-בן-עטר ביקשה מהג'יניסט בליסבון כ-150-200 מיטות, עבור הזקנים, החולים והנשים ההרות, וכן ביקשה בד לפידת מזרונים, שכן כל אלה לא היו נמצא בקזבלנקה.⁵⁷

הפליטים שנשלחו לקזבלנקה על ידי HICEM ממרסיי, נתבקשו לשאת בעצמם - אם יכלו - בהוצאותיהם במקום, ולהפקיד במרסיי 50 פראנק עבור כל יום שהייה משוער. HICEM העביר את ההפקדות לוועד בקזבלנקה, היות שהמגורים עצמם לא יכלו להוציא מצרפת אלא 500 פראנק, או 1000 פראנק - אם השיגו היתר מיוחד מהבנק של צרפת. אם תקופת המעבר שלהם התקצרה, הם היו זכאים לקבל מהוועד את יתרת הסכום שהפקיד, ואם התארכה - נתבקשו להוסיף. אם שפר מזלם ועברו מאוניה לאוניה בלא שהייה בקזבלנקה - דאג הוועד לפצותם מראש; וזאת, עוד לפני שקיבל הוועד הפקדות כלשהן ממרסיי, ורק על סמך הצגת מסמכים מתאימים; או שהוועד הבטיח לשמור עימם על קשר ולשלוח אחר-כך, לכחובתם החדשה, את הסכומים שהגיעו על שמם ממרסיי.⁵⁸

כאשר הפליטים לא יכלו לכסות את הוצאותיהם, ביקש מהם הוועד הבטחת עזרה בעתיד: לכשיפליגו ויגיעו למחוז חפצם, ייצרו קשר עם הוועד ויעזרו כמשלוחי כספים או בפעולה במקומותיהם החדשים, למען השגת ויזות לפליטים אחרים. הפליטים עשו זאת בדרך כלל ברצון, ברגע שיכלו לעשות זאת, ויש שהציעו את עזרתם אף מבלי שנתבקשו.⁵⁹ רבים כתבו לוועד להודות לו, וגם לאחר סיום המלחמה המשיכה קאזים-בן-עטר לקבל מכתבי תודה והוקרה.⁶⁰ יש שהקשר עם הפליטים נשמר אף בנסיבות טראגיות, כמו במקרה מותה של חיה שרייבר, בת ה-72, על סיפון ה"צינה", שעמדה להפליג. קאזים-בן-עטר הורתה למשפחתה לא לרדת מהאונייה, והבטיחה לטפל בצורה נאותה בקבורת המנוחה. בהתכתבות ארוכה עם המשפחה, משהגיעה זו לארצות-הברית, שלחה קאזים-בן-עטר צילומים של המצבה ונתונים סופוגראפיים שיעזרו לזהות את מיקומה, אם יצו איפעם לבקר בבית העלמין של קזבלנקה, וכן פרטים על

טקסי הקבורה וגילוי המצבה. כעבור שנה, שימשו כספים שנשלחו על ידי המשפחה לקאזים-בן-עטר, לארגון "יארצייט" (אזכרת יום השנה למותה) בביית כנסת מקומי, וטקס ליד מצבתה, בו תולקו נדבות לעניים.⁶¹

נוסף לקשר עם הפליטים לשעבר, ניסתה קאזים-בן-עטר ליצור קשר עם גורמים שונים ברחבי העולם. בפברואר 1941 מהה בפניה יוסף שווארץ, מהג'יניסט בליסבון, על שפנתה לקהילות ברחבי ארצות-הברית, שישגו ויזות לפליטים שבקזבלנקה. לדבריו, הקהילות הבודדות לא היו ערוכות להתמודד עם משימה כזו, ורצוי היה שתפנה את כל בקשותיה לג'יניסט בניו-יורק, דרך המשדר בליסבון.⁶² מחאות שווארץ לא מגעו מקאזים-בן-עטר להשתדל בכוחות עצמה למען "פליטיה". היא יצרה קשר עם השירות הלאומי לפליטים (N.R.S. - Na-tional Refugee Service) בניו-יורק וביקשה מאירגון זה לעזור בהשגת ויזות.⁶³ מהר מאד יצרה קשר ישיר גם עם אירגוני העזרה של הקווייקרים והאוניטרים, שהביאו לפעולות מתואמות, כמו העברת קבוצות ילדים מצרפת לקזבלנקה על ידי הקווייקרים, ביולי-אוקטובר 1942.⁶⁴

לאחר מבצע "לפיד"

במבצע "לפיד", בנובמבר 1942, השתלטו האמריקאים על מרוקו ואלג'יריה. במקומות מסוימים, כמו באלג'יר, תרמו היהודים להצלחת המבצע, אך גם במקומות בהם לא היו פעילים הם שמתו על ההתפתחות. בקזבלנקה לכש המבצע מימד של הצלה, משום שה-P.P.F. (Parti Populaire Français) - מפלגה ימנית אנטישמית - הכינה בגלוי התפרעות אנטי-יהודית ל-15 בחודש, והעיתון *La Vigie Marocaine* אף החל להכינה בסדרת מאמרים מסייתים. אך שמחת היהודים לא ארכה זמן רב. יום לאחר ההשתלטות האמריקנית על קזבלנקה התפרעו פאשיסטים צרפתיים, מלווים בקומץ מוסלמים, ברובע היהודי - משעות אחר-הצהריים המוקדמות ועד הערב, מבלי שהמשטרה הצרפתית או הצבא האמריקני יתערבו. במקומות אחרים, עם היוודע דבר הנחיתה האמריקנית, התנכלו ליהודים אלמנטים פאשיסטיים מן המשטרה והצבא הצרפתיים, בגלוי וללא תגובה מהשלטון המרכזי. כך קרה במדאכש ובמכנאס, וכעידות צפרו, בני-מאלל, קצבה-טדלה, ארפוז וטינהדיר.⁶⁵

המבצע הביא עימו תקוות רבות לשחרור העצורים במחנות. ב-17 בנובמבר הצהיר נשיא ארצות-הברית רזוולט: "ביקשתי את שחרורם בצפון-אפריקה של

כל האנשים הכלואים בשל התנגדותם לניסיונות ההשתלטות של הנאצים על העולם. אך הצהרות לתוד ומעשים לתוד: השחרור המיוחל השתהה מאד, ומלבד הנתינים הבריטים והאמריקנים שיצאו מיד לתופשי, כל שאר העצורים הוחזקו באמתלות שונות. כעבור זמן מה ניתן גם לבאי-כוחן של הממשלות הגולות של מדינות מזרח אירופה ומרכזה לבקר במחנות ולבקש את שחרורם של אלה מבין נתיניהם שירצו להתגייס לצבאותיהם בגולה. אך גם אחדים מבאי-כוח אלה לא היו נקיים מאנטישמיות, ופסלו על הסף התנדבות יהודים, וכצבאות אחרים שכלו יהודים מאנטישמיות גם לאחר גיוסם מחדש.⁶⁶

בדצמבר 1942 הוחלט לשחרר את האסירים האזרחיים שבסידי אל-עיאשי, אך המתנדבים-לשעבר נתבקשו על ידי הצבא הצרפתי החופשי להתחיל שוב, הפעם ביחידות שירותים בלבד, או אף להישאר במחנות תוך שינוי שם מסגרתם: "גדודי חלוצים יהודים" (B.P.I. - Bataillons de Pionniers Israélites) במקום "קבוצות עובדים יהודים" (G.T.I. - Groupes de Travailleurs Israé-). אך היה זה שינוי שם בלבד ולא שינוי מעמד, והעצורים לא התפתו להתגייס ל-B.P.I. אל יוצאי גרמניה ואוסטריה, במיוחד, המשיכו להחיות בחשרנות כאל נתיני אויב וניסו להביאם שוב למסגרות לא סדירות, כמו יחידות הפרטיזנים (Corps Francs). לאור ניסיונם המר סירבו גם יוצאי גרמניה ואוסטריה, ברובם, להצעות אלו, והעדיפו להתנדב לצבא הבריטי, במסגרת יחידת "החלוצים הזרים" (British Pioneer Group) שהוקמה באותם ימים על ידי מייג'ור פ"מ בריסטר (Brister).⁶⁷ רק באביב 1943, עקב לחץ בלתי פוסק של דעת הקהל והעיתונות האמריקנית, בוטלו בצפון-אפריקה - על ידי הגנרל גירו (Giraud), המפקד הכללי של הכוחות הצרפתיים בצפון-אפריקה - החוקים המפלים את היהודים, והוחל בשחרור מאסיבי של עצורי המחנות.⁶⁸

מיד לאחר מבצע "לפיד" התקשרה קאזיס-בן-עטר עם הפיקוד האמריקני והשתלבה במאמצי שחרור העצורים. היא קיבלה רשות לסייר במחנות, ובמאוס 1943 ביקרה בעין-גנפדה, ברגנט, ברערפה, ג'דה, אל-קרית, ואד-עקרוש וסידי אל-עיאשי. היא הכינה רשימות של העובדים הזרים וותיקי הלגיון, ששרו עדיין במקומות אלה, והעבירה אותן לקונסול ארצות-הברית ברבאט. כדי לקדם את הטיפול בהם היא פירטה ברשימותיה את אזרחותם, השתייכותם הדתית (רובם היו לא-יהודים), גילם, מקצועם ושליטתם בשפות, וכן הערות קצרות על מעשיהם ושירותם בתקופת המלחמה. אך, כאמור, השחרור התנהל בעצלתיים. בסוף אפריל סיירה שוב במחנות שונים, כדי לעקוב מקרוב אחר הנעשה.⁶⁹ עד קיץ 1943 שחררו רוב העצורים, גם אם לא התנדבו לצבא כלשהו, אולם, מעטים מביניהם נשארו אסורים עד סוף 1943.⁷⁰

רבים מהמשוחררים התכוונו להגר לארץ חופשית, אך לא היה לאל ידם לשאת בהוצאות הנסיעה, ומלבד זאת נתקלו בבעיה הרגילות של מיכסות הגירה

וקשיים בהשגת ויזה. למעשה, הם נפלו על כתפי הוועד בכל הנוגע לטיפול בהגירתם. אמנם, המוסדות הציוניים החלו בקיץ 1943 להתעניין בנעשה במרוקו, ונפתחה דלת להגירה, אך מעטים היו הפליטים המעוניינים לעלות לארץ-ישראל, וגם מוסדות העלייה שבחנו אותם, פסלו מראש רבים מהם. בדצמבר 1943 הועלתה ארצה קבוצת פליטים שמנתה 31 גברים, נשים וטף, בהם שתי נשים מרוקניות שנישאו לפליטים.⁷¹ המספרים לא גדלו כצורה משמעותית ב-1944. על ה"ניאסה" - אוניית העולים הגדולה שאירגן פרץ לשם (ליכטנשטיין) מספרד לפורטוגל בינואר 1944 - עלו שישה פליטים מטנג'יר בלבד.⁷² פרץ לשם עצמו ביקר במרוקו ב-1944 ובדק מועמדים לעלייה. לאחר ביקורו עגנו בטנג'יר מספר אוניות שיצאו מפורטוגל, בדרכן לארץ-ישראל, והעלו לתוכן עולים: "גינה", באוקטובר 1944, לקחה איחה 88 נוסעים חדשים בטנג'יר; "אסקאניוס" הפליגה מטנג'יר כשעל סיפונה 248 פליטים ומספר משפחות מקומיות, גם היא בדרכה לארץ.

פרץ לשם אף רומז, שטיפול בהעלאתם של כמה מאות יהודים סלוניקאים, שהגיעו לספרד לאחר שהיו כבר במחנה ברג'ן-בלזן, עקב פעולת הצלה ספרדית, והועברו למחנה "מרשאל לויטי" שבפדאלה בקיץ 1944, ומשם לארץ-ישראל. כשהגיעו לגבולות הארץ הובנסו למחנה המעצר הבריטי נוסייראת, ליד אל-עריש בסני, ממנו שוחררו טיפין-טיפין. אך קשה לקבל את הרמזים של פ' לשם כפשוטם, וקשה לראות בפעולה זו פעולה רגילה של העלאת יהודים לארץ ישראל. על פי אבני, הבריטים הם שהסיעו את הפליטים אלה מזרחה, ורק חלק מהם הגיעו ארצה, בעוד היתר פוזרו במחנות UNRRA שבדרך, וחזרו בסופו של דבר ליוון. יתרה מזו: לא ברור כלל שהמוסדות הציוניים ראו ביהודים אלה מועמדים רצויים לעלייה. דוד שאלתיאל, שהיה בשליחות המחלקה המדינית של הסוכנות היהודית בצרפת ובצפון-אפריקה בין 1943 ל-1946, ביקר בין שאר גם במחנה פדאלה, באוגוסט 1944, וכתב בדו"ח למוסדות הסוכנות בלונדון, בנובמבר 1944:

ביקרתי במחנה הפליטים של UNRRA בפדאלה, שמנה באותו זמן (מחצית אוגוסט 1944) 750 תושבים, 700 מהם פליטים יהודים מכל קצוות אירופה, במיוחד מסלוניקי ושאר יוון. יהודים אלה הם אנשים מבוגרים, סוחרים סלוניקאים טיפוסיים. לדעתי, הם כקושי מתאימים לפלשתינה - זה מתייחס גם לעצירים שבהם. (חרגוס שלי - י"ג).⁷³

דברים אלה מציבים סימן שאלה נוסף על טענות פ' לשם; אך יכול להיות שהיה ויכוח בתוך המוסדות הציוניים, ובסופו של דבר הם הם שדחפו להסעת פליטים אלה מזרחה.

היה צורך למצוא מקום מגורים ופרנסה לרוב משוחררי המחנות, עד שאלה יצליחו להגר. הם זרמו לקזבלנקה, אולם היו שנשארו בערי השדה הסמוכות

למתנות, שם הקהילות המקומיות דאגו להם מעט, והוועד של קובלנקה עזר בהקצבות חודשיות. בערים שבהן רבו הפליטים, הועסק איש קשר בינם לבין הוועד, כדוגמת ז'ק בוגנים במוגדור, שם שהו רבים מיוצאי מחנה סידי אל-עיאשי.⁷⁴ אם נמצאה עבודה מתאימה עבורם, נשלחו אחדים מהפליטים אף לעיירות נידחות, שלא היתה בהן קהילה יהודית מאורגנת.⁷⁵

עיקר הכעיה היתה בקובלנקה, שנתמלאה פליטים. היה צורך במקום גדול כדי לתת מחסה לכל הזקוקים לו. מסוף 1942 אין זכר בתיעוד לאולמות הריקודים ששכר הוועד בעיר-טבעה באביב 1942, ולעומת זאת הוא משתמש בתלק ממרפאה גדולה, החחנה לאם וליילד (Dispensaire de la Maternelle). בדצמבר 1942 הפקיעו האמריקאים לצורכיהם את המרפאה והעבירו את כל הצידו שהחזיק שם הוועד - מזרונים, שמיכות וכו' - לאולמות בלונה-פארק שעמד שומם בדוכן עיר-טבעה. הפקעת המקום הזה מידי בעליו, מר טיריון (Thirion) קיבלה תוקף חוקי בינואר 1943, ותודשה שוב לטובת הגיוינט, באפריל. ההפקעה התייחסה לאולם גדול ("האולם המזוגג"), מוסך ושתי זירות צדדיות, עם שני חדרים ומטבחון בכל אחת. היה ברור לכל הצדדים שההפקעה היא לזמן מוגבל - לתקופת המלחמה - ולכן המשיך מר טיריון לדאוג לפארק ולאולמיו, דרש שהמקום יבוטח, ואף מילא זמנית תפקיד בקבלת הפליטים וסידורם במקום. מה שאיפשר לו לפקוח עין על הנעשה ולהתלונן כל אימת שהבחין בפגיעה ברכושו.⁷⁶

מרכז הקליטה שבלונה-פארק נוהל גם הוא על ידי הזוג גאנץ. על פי תקנון שנחתם על ידי שארל גאנץ, קאוויס-בן-עטר ואריק ג'ונסון מהמתלקה לרווחת הציבור ולסעד (DPWR - Division of Public Welfare and Relief) של כוחות הכיבוש האמריקניים, יכלו להתקבל למרכז אנשים שהופנו על ידי הוועד ונבדקו על ידי רופא המרכז. הם קיבלו תעודת זהות מיוחדת, שהונפקה על ידי הוועד, והיה צורך לתדשה מדי חודש בחודשו. תשלום של 35 פראנק לשבוע פטר את הנקלטים מעבודות האחזקה והגיקיון הכלליות. כל דייר קיבל מיטה ממוספרת (המספר נרשם בתעודתו) ושמיכה. אסור היה להתליף מיטות ללא רשות, ושומרי השער לא איפשרו יציאה מהמקום אלא לאחר בדיקה שהשמיכה רשות, ונמצאה על המיטה המסומנת בתעודה. היוצאים העירה יכלו לחזור עד השעה 10 בלילה לכל היותר, והיעזרות של שלושה ימים רצופים ללא היתר מיוחד הביאה למחיקה אוטומטית מרשימת הדיירים. התקנון גם פירט איפה מותר לבשל, איפה לתלות כביסה וכו'. השימוש במכשירים חשמליים נאסר כליל. השתכרות של דייר הביאה לסילוקו המידי, וכן כל מריבה על רקע פוליטי, דתי או גזעי - שכן, מרכז הקליטה, שמומן על ידי הגיוינט וה-DPWR, קיבל גם פליטים לא-יהודים.⁷⁷ גם ללא נושאים אלה לא חסרו מריבות בין הפליטים, והדבר אינו מתמיה, על דקע הבטלה מאונס והתיסכול שבהם היו שרויים.⁷⁸

הוועד והפליטים בעצמם לא חסכו מאמצים למצוא עבודה, אבל מלבד מומחים אחדים במקצועות מבוקשים, קשה היה לפליטים להשתלב בשוק העבודה המצומצם בלאו הכי. מסיבה זו, עצם החיפוש אחר מקום עבודה היה מלווה השתדלות מתמדת של הוועד אצל השלטונות הצרפתיים, כדי שלא יפריעו עם הגבלות לגאליסטיות בשל אזרחותם הזרה או חוסר האזרחות בכלל של המועמדים. למעשה, החל מאביב 1943, עם שחרור המחנות, היה הוועד שקוע למעלה ראש בחיפושים אחר מקומות עבודה.⁷⁹ קאוויס-בן-עטר השתמשה ברשימות שערכה בעת ביקורה במתנות, רשימות שפירסו את מקצועות העצירים, ופנתה לחברות שונות בהצעות ספציפיות, שיכלו לעניין אותן. גורנים ותופרים הופנו לתעשיית הטקסטיל, פועלי דפוס לבתי דפוס, נהגים ומכונאים למוסכים ולחברות תחבורה וכו'. מנהלי חשבונות, פקידים ומוכרים הוצעו לכל חברה או עסק פרטי שהחזיקו במשרד. בד בבד הציף הוועד חברות ועסקים פרטיים בבקשות עבודה עבור אנשים ללא מקצוע. במאמצים אלה נעזר הוועד רבות במשרד המקומי של ה-DPWR, בקווייקרים, בוועד לעזרה למתנדבים הזרים לצבא הצרפתי (Comité d'aide aux Engagés Volontaires Etrangers) (dans l'Armée Française), ובאירגונים לאומיים זרים שהחזיקו נציג בקובלנקה, כמו הוועד (Courtin), ובאירגונים לאומיים זרים שהחזיקו נציג בקובלנקה, כמו הוועד הצ'כי לעזרה הדדית (Comité d'entraide Tchecoslovaque). האמריקאים העסיקו בעצמם פליטים רבים - בפקידות, בשירותים לצבא וכן כמתורגמנים. חברות גדולות כמו "Imprimeries Réunies" ו-"Compagnie des Transports Marocains", החתימו כדרך כלל את המצטרפים לשורותיהם על חושים לתקופת ניסיון של חודש עד שלושה חודשים, ורק לאחר מכן על חתי עבודה רגילים. גם את המעסיקים הקטנים ניסה הוועד להביא להחמת חווי עבודה, כי אלה מנעו הטרדות שונות מצד המשטרה והעירייה; הם גם הבטיחו שכר קבוע. על פי העתקי החושים, שנשמרו בתיקי קאוויס-בן-עטר, יכול היה השכר לנוע בין 32 פראנק ליום למלצר, לבין 4,500 פראנק לחודש לעוזר-אדריכל.⁸⁰ נאמן לעקרונותיה, עזר הוועד גם לפליטים לא-יהודיים למצוא עבודה.⁸¹

משמצאו עבודה, יכלו הפליטים לצאת את מרכז הקליטה שבעיר-טבעה ולשכור דירה או חדר במרכז העיר בעצמם. אך לא בולם עשו זאת, או לא כולם הצליחו בכך, ורבים המשיכו להתאכסן בלונה-פארק גם לאחר שהחלו לעבוד. התעורר הצורך להסיעם העירה בשעה מוקדמת בבוקר, ולשם כך נשכר אוטובוס מיוחד. זה התמלא בכל בוקר גם בפליטים שרצו לנסוע העירה לחפש עבודה או סתם כך, לבילוי, והיו מריבות על הזכות לנסוע. או הציג גאנץ להחיל שימוש בכרטיסי נסיעה: כרטיסים חד-פעמיים, במחיר 3 פראנקים - למי שלא עבד; כרטיסים שבועיים, במחיר 30 פראנק - לעובדים; וכרטיסי-חינם - לחולים ולמחפשי עבודה. ההכנסות נועדו להטבת התנאים במרכז הקליטה. הרעיון

התקבל ותקנון הסעות, תתום על ידי קאזיס-בן-עטר וג'ונסון מה-DPWR, שהיה לו חלק במימון ההסעות, נכנס לשימוש בסוף 1943.⁸² כמרוצת שנת 1943 השתדלה קאזיס-בן-עטר להשיג את אישורו הפורמאלי של הוועד על ידי השלטונות, ורישומו כחוק כחברת צדקה שאינה נושאת רווחים. דבר זה היה נחוץ כדי להתרים בצורה גלויה ומסודרת את היהודים המקומיים, מה שלא ניתן לעשותו כל עוד היה הוועד רשום כמשרד עורך-דין פרטי. היא שלחה ביולי 1943 את תקנוני הוועד לאישור המפקח האזרחי, ראש השירותים העירוניים של קזבלנקה, אך זה טיפל בעניין בעצלתיים ורק בסוף השנה הדיע לקאזיס-בן-עטר, לאחר הפצרותיה הרבות, על השינויים שהוא דורש להכניס בתקנון. בדצמבר 1943 הגישה את התקנונים המתוקנים, שאושרו סוף-סוף בראשית 1944.⁸³ הוועד החל מיד בהתרמת יהודים וגויים, הן בכסף והן בטובין, בעיקר דברי לבוש עבור הפליטים. לצורך זה הוכנו כרטיסי התרמה מיוחדים, החומים על ידי גזבר הוועד כרסיינטה (Carciante) (תפקיד חדש, שנדרש כנראה מהתקנונים החדשים), ובהם רשום פריט לבוש כלשהו מלווה בערכו הכספי - ערך שהתורם היה אמור לקבל בחזרה עם תום המלחמה. הפריט הנמוך ביותר היה זוג גרביים שערכו 50 פראנק, והגבוה ביותר - 10 סוודרים לנשים שערכם 5,000 פראנק.⁸⁴

המעמד המשפטי המוכר של הוועד איפשר את פעולתו בצורה שקטה עד סוף המלחמה, ללא חששות ולחצים מיותרים. כן איפשר הרחבת מעגל הפעילים בו, דבר ששיחרר את קאזיס-בן-עטר מעבודה יומיומית רבה, והיא התמסרה יותר להעמקת הקשרים הבינלאומיים של הוועד. זו גם התקופה בה החלו לבקר במרוקו פעילי הג'וינט, הקונגרס היהודי העולמי ושליחים ארץ-ישראלים, והתודעו אל תנאי חייה הקשים של היהדות המקומית. מעורבותם של גופים יהודיים אלה בנעשה בקהילות מרוקו גדלה, וקאזיס-בן-עטר הפכה, באורח טבעי, לאחד הצינורות דרכם עברה העזרה שהגישו ליהדות המקומית. היא השתתפה במשלחת הקהילות הצפון-אפריקניות לכנס הקונגרס היהודי העולמי באטלנטיק-סיטי, בנובמבר 1944, ונמנתה על הוועד המרוקאי של הקונגרס שנוסד לאחר מכן, באוגוסט 1945. מאז היתה לדמות מוכרת מאד בחוגים יהודיים בינלאומיים, והג'וינט והקונגרס השתמשו בשירותיה לאירגון פעולותיהם בצפון-אפריקה, גם לאחר תום המלחמה.⁸⁵

עם תום המלחמה

רעדי העזרה המשיכו לפעול גם לאחר סיום המלחמה, כי פליטים רבים עדיין שהו במרוקו. זמן רב עבר עד שנמצא כולם סידור להגירה. בקזבלנקה נלקח מרכז הקליטה הגדול שבעין-סבעה מזי הוועד ונתפס על ידי השירות הקולוניאלי (Service Colonial), אך שתי הדירות שברחוב Tunisie המשיכו לשמש פליטים, וכך גם מעונות ארעיים אחרים, שהיו שייכים בדרך כלל לקהילה או לגופים כמו כ"ח.⁸⁶ תקופה ארוכה המשיבו פליטים לקבל הקצבות חודשיות, במזות מדין אלה שהתגוררו בעיירות השדה.⁸⁷ בד בבד הרחיב הוועד בקזבלנקה את התחום הגיאוגרפי של פעילותו, ושלה כספים גם לפליטים באלג'יריה. מעניין, שפליטים השוהים באלג'יריה פנו לוועד בקזבלנקה לעזרה, במקום לפנות לקהילות או לאירגונים יהודיים במקום, והרי גם באלג'יר פעל ועד לעזרת הפליטים.⁸⁸ גם גופים לא-יהודיים עשו זאת, כמו מנהל בתי החולים האזרחיים באלג'יר, שפנה לוועד בנובמבר 1946, כדי שיישא בהוצאות האשפוז של פליטה יהודיה, הגב' טיוזן.⁸⁹ כל אלה מעידים על התהודה הרבה שהיתה לפעילות הוועד הקזבלנקאי גם מחוץ לגבולות מרוקו.

עם תום המלחמה נוסף לוועד עוד תחום פעילות: חיפוש ואיתור פליטים, וקישורם עם בני משפחותיהם שמחוץ למרוקו, שיוזמו את החיפושים. הוועד בקזבלנקה התכתב ארוכות בעניינים אלה עם הוועד בסנג'יר, עם האגודה לעיון לעזרה ולסעד (Association d'Etudes d'Aide et d'Assistance) באלג'יר, ועם גופים כמו ועד הידידים האמריקניים (American Friends Service Com-mittee), ארגון סעד של הקווייקרים בפילדלפיה, העזרה הקווייקרית (Secours Quaker) בפריס, המשרד האוסטרי לחיפושים (Austria Search Bureau), הצלב האדום ההולנדי, וכמובן הג'וינט והקונגרס היהודי העולמי. כדי למצוא אנשים פירסס הוועד הודעות חיפוש בעיתונים היומיים *La Vigie Marocaine* ו-*Le Petit Marocain*.⁹⁰

אך ברור, שעיקרה של פעילות הוועדים נשאר בתחום ההגירה. רבים מהפליטים חזרו לאירופה עם סיום המלחמה, בעיקר לצרפת. לרוב לא היה צורך באשרת כניסה, אך רבים הוסעו דרך נמל סנג'יר או דרך ספרד ברכבת, ובשני המקרים היה צורך באשרת מעבר ספרדית. הספרדים לא קלו על דורשי הוויזות, ולא פעם אישר הוועד נסיעה במטוס מקזבלנקה לצרפת, למרות מחירו הגבוה של כרטיס הטיסה, כדי לפתור בעיות אלו.⁹¹

עם התמעטות מספר הפליטים, יכלו הוועדים להרחיב אח השירותים שנתנו, במיוחד בתחום החינוך. באוגוסט 1947 אירגן ועד סנג'יר מחנה קיץ עבור 17 ילדי פליטים, בקזבלנקה. הוועד של קזבלנקה שיתף פעולה ודאג להשיג תמיכה

כספית מהג'וינט ומ'עזרה לבתי הספר" (Aide Scolaire)⁹² – ארגון פילנטרופי חינוכי שנוהל באיזור הפרוסקטורס הצרפתי על ידי ג'ו לוי. מחנה זה היה למעשה "שירת הברבור" של הוועדים. אחרוני הפליטים עזבו את מרוקו או הסתדרו במקום, והוועדים התפרקו. חלק מפעיליהם, כמו הגב' קאזיס-בן-עטר עצמה, המשיכו בפעילות הומאניטרית בקרב יהודי צפון-אפריקה, ורובם חזרו לפעילות פנים-קהילתית. עבודה רכה חיכתה לכולם, שהרי היה צורך לשקם את יהדות מרוקו בכללותה.

סיכום

נסקרה כאן פעילותם של שני ועדי עזרה לפליטים יהודים, של טנג'יר ושל קזבלנקה. אין זה אומר שבערים אחרות לא נעשה מאומה בתחום זה. במוגדור, מראכש, מכנאס ופאס, הגישו היהודים המקומיים את כל העזרה שיכלו למי שהזדמן לקהלם. הם אירחו יהודים שיצאו ממחנות העבודה וההסגר, גם במשך תקופות ארוכות. זה היה יכול להיות מתוך יוזמה אישית של משפחות מסוימות, אך לרוב אורגן במסגרת הקהילה. אמנם לא קמו בקהילות אלה ועדי עזרה מיוחדים, אך הפרנסים הכניסו את הדאגה לפליטים לסדר יומם ולטיפולם השוטף. הם גם נענו לבקשות העזרה ושיתוף הפעולה מטעם הוועדים המאורגנים הגדולים, בקזבלנקה ובטנג'יר. ועדים אלה היפנו אליהם פליטים וביקשו שידאגו להם, וגם ביקשו את עזרתם הכספית. פעמים קרה גם ההיפך, והוועד הקזבלנקאי שלח כספים לקהילות כדי שישמשו את הפליטים, או אף העסיק אנשים מטעמו בקהילות אלה. כך קרה בעיקר במוגדור, הסמוכה למחנה הגדול סידי אל-עיאשי; ולאחר מבצע "לפיד" – באוג'דה, הקרובה למחנות העבודה עין-גנפודה, ג'רדה וברגנט. הוועד הקזבלנקאי ידע שקהילות אלה עניוח למדי, ואין ביכולתן לשאת בעצמן בעול העזרה הדרושה. גם בצפון נעזר ועד טנג'יר בקהילות הסמוכות, שהשתתפו כמידת יכולתן במעמסה הכספית.

ועדי עזרה מיוחדים קמו, אם כן, רק בערי הנמל הגדולות, והדבר מובן. דרך ערי נמל אלה עברו פליטים כתחנת ביניים, ואליהן התנקזו יוצאי המחנות. ואלה, הרי לא היה בכוננתם להשתקע במרוקו, ולרוב היו להוטים לעזובה. מרוקו לא היתה ארץ קולטת הגירה יהודית, ורק בנסיכות המיוחדות של המלחמה הפכה לארץ מעבר. היא היתה אך ורק פרשת דרכים, העוזרת להזרים הגירה ליעד אחר.

חשיבותם של שני הוועדים שונה, וגם אופיים שונה. דרך קזבלנקה עברו רוב הפליטים, ורק מינוסם עבר בטנג'יר. עיקר פליטי טנג'יר הגיעו אליה בקבוצות מאודגנות – מרוזוס, מהונגריה ומארצות אחרות במרכז אירופה. רבים מהם הגיעו עם אמצעים כספיים שאיפשרו להם שהייה ארוכה במקום. אחרים נתקעו במקום זמן רב, משום שהתנועה הימית מטנג'יר היתה דלה. שהייה ארוכה זו הפכה אותם לחלק מקהילת טנג'יר – חלק נבדל ומנוכר, כפי שראינו. לעומת זאת, בקזבלנקה היתה הקהילה המקומית הרבה יותר גדולה ופחות הומוגנית, ולכן אין עדויות על ניגודים חריפים בין היהודים המקומיים והפליטים. הפליטים שהגיעו לקזבלנקה באו כיחידים ורוכזו כמעטמיד ברובעי העיר המרוחקים, ולא נוצרו שטחי חיכוך רבים עם המקומיים.

הבדל אחר בין ועדי טנג'יר וקזבלנקה טמון בדרך הקמתם. ועד הקהילה בטנג'יר הוא שיזם את ועד העזרה לפליטים, והוא שנשא באחריות לתפעולו. לעומת זאת, בקזבלנקה הוקם ועד העזרה כיחמה אישית, והקהילה לא ראתה עצמה אחראית עליו. העזרה הממשית הראשונה לוועד באה כאן מגורמים שלא היו כפופים לוועד הקהילה, כגון התאחדות בוגרי כ"ח. ראשי הקהילה, נכבדיה ועשיריה עזרו כמובן, אבל באופן אישי, ולא ששו לסבך את הקהילה כגוף מאורגן בפרשה זו. משנקלע ועד העזרה לצרות – למשל, באביב ובקיץ 1941 – היו המתערבים העיקריים למענו ולמען הלין קאזיס-בן-עטר גופים ואנשים לא-יהודים, כמו עורך-הדין מארט. בקזבלנקה נישא ועד העזרה על כתפי אדם אחד – הגברת קאזיס-בן-עטר. כמו ברכים ממפעלי ההצלה והעזרה בתקופת השואה, היחלצותו של יחיד לפעולה ונחישותו למרות הקשיים והסכנות, הם שקבעו את היקף הפעולה: במקרה זה, היקף מרשים לכל הדעות.

הערות

1. ראה: שוראקי, עמ' 189, 194, 235-231; Adam, pp. 183-204; Abitbol, pp. 7-9, 128-130. סס. Levy; Bensimon-Donath, pp. 15-55; כן ראה: תזכיר מנוכחמבר 1943 על האוכלוסייה היהודית במרוקו - CCCLXXXVI-10 - CDJC. התעודות שבארכיון זה, הנוגעות ליהודה צפון-אפריקה במלחמת העולם השנייה, נמצאות במיקרופילם במכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות האסלאם שביד טנדין, שם עיינית בהן.
2. ראה: Bensimon-Donath, pp. 105-106; על האזור הספרדי ראה גם אבני, עמ' 84. על כ"ח במרוקו ראה Laskier.
3. על ארגון הקהילות ועל תלותן בשלטון הצרפתי, ראה: Levy, pp. 125-126; Bensimon-Donath, pp. 87-99.
4. ראה: Bensimon-Donath, p. 108; Abitbol, pp. 34-37. כן ראה: תזכיר של גרשון אדומי למזכירות הקיבוץ המאוחד בקיץ 1943, איט' 25 ע"י מרוקו; בתיק 9-CCCLXXXVI של ה-CDJC נמצאת מסה על היחסים שבין היהודים לערבים במרוקו - ללא חתימה וללא האריך - המצביעה על חזרתה התעמולה הפאנ-אסלאמית, הקשורה במאורעות פלשתינה, אל תוך האינטליגנציה המרוקנית, וכן על עיוורון היהודים הנוטים להתעלם מהעובדה שהם חיים בארץ מוסלמית "מסטרפחים" בשקיקה הרתאסון. עוד ראה, על ההשפעות החיצוניות על הלאומיות המרוקנית המודרנית: Halstead, pp. 119-158; על התעמולה הנאצית במרוקו, ראה: Ageron. תעמולה זו היתה חזקה במיוחד באזור הפרוטקטורט הספרדי; ראה: הדיווחים של Sagues, מנהל בית הספר של כ"ח בטנג'יר, לכ"ח בפרים, 23 בפברואר ומ' 5 בספטמבר 1937; ארכיון כ"ח, תיק מרוקו IV c 11 Halstead. וכן Joffe חושבים, שלמרות הכל לא התעוררה אנטישמיות במרוקו. במקום זאת ראה Halstead "אנטי-ציונות" במרוקו, כבר לפני מלחמת העולם השנייה, ראה: Halstead, p. 301; Joffe. "האנטי-ציונות" של אוכלוסיות צפון-אפריקה אובחנה כבר ב-1937 על ידי משיקף אנגלי. ראה: Philipps, p. 57.
5. על מאמצי היהודים להתנדב לצבא צרפת, ראה: למקר, עמ' 19, וכן הנספח הראשון שם, עמ' 33. העיתונים *La Vigie Marocaine* ו-*Le Petit Marocain* פרסמו ב"ו בספטמבר 1939 את הצהרתם של יהודי קובלנקה ומראכש בדבר נכונותם להתנדב לשירות צרפת, וכ"כ בספטמבר הצהרה דומה של יהודי מנאם. *L'Echo du Maroc* פרסם מצידו ב"ו 31 באוגוסט 1939 את הצהרתו של הנוער היהודי מדבאט. סידור השלטונות לקבל את התנדבות היהודים כרוך ככל הנראה באי-הרצון להעניק אוהדות צרפתית ליהודי מרוקו. על כך, ראה: Decroux.
6. על חוקי הגזע של וישן, כפי שהופעלו בצפון-אפריקה בכלל ובמרוקו בפרט, ראה: Abitbol, pp. 62-79. בנוסחים למפרו פרסם Abitbol את נוסח שני הצווים העיקריים. רשימת כלל החוקים (הן הטהירים הסולטאניים והן הצווים הוויז'ריים) שפורסמו במרוקו מ' 1940. 31.10.1942 (במה"צ 20 טהירים וצווים), מצויה בתיק 5-CCCLXXXVI של ה-CDJC. בתיק 4-CCCLXXXVI מובא נוסחם של כמה מהם.
7. דאה דוגמאות רבות ב" 21-CCCLXXXVI. CDJC.
8. ראה: כהן.
9. ראה: Hoisington, pp. 163-176, ובהערות לעמוד אחרון זה.
10. ראה: Thabault.

11. ראה באמח"צ" תיק P129/18 את קורות חייה בכתב-ידה.
12. ראה: CDJC, CCCLXXXVI-3W.
13. על כך ראה: Malka, p. 16; Bensimon-Donath, p. 110. המביא גם ספרות נוספת לחיזוק טענה זו.
14. דאה: Abitbol, pp. 84-85.
15. ראה: Bensimon-Donath, p. 110; Abitbol, p. 42; וראה ב" 20-CCCLXXXVI, CDJC. תוכנו של עלון התעמולה אנטי-יהודי מהסוג הפרוע ביותר, שהוצא על ידי זאירגון הפאשיסטי Union Française pour la Défense de l'Empire, כראשית 1941.
16. דאה: אבני, עמ' 84. כן ראה הד"ח הסודי מאת הקונסול הצרפתי באל-עראיש מ' 1941. VIII-22, על עמות השלטונות הספרדיים בלפי היהודים במרוקו הצפונית. הנמצא בתיק 31-CCCLXXXVI של ה-CDJC. על ההשפעה הגרמנית במרוקו הספרדית, הול ממלחמת האזרחים, ראה: Hoisington, pp. 140-142. כן ראה הערה 4, לעיל.
17. ראה: Abitbol, pp. 153-155. על התנכלויות מטעם גורמים שלטוניים דווקא, ראה כפירוש רב בתיקים 16-CCCLXXXVI, 23-CCCLXXXVI ו-23a-CCCLXXXVI שב-CDJC. כן ראה קיצונו העברי של הד"ח שמסר הסורא Stern בלונדון ב' 1983. 28.2. השמור באצ"מ בתיק Zu/15162, והתזכיר של גרשון אדומי המצוטט בהערה 4 לעיל. על מבצע "לפיד" ראה: Liddell-Hart, pp. 323-348; ובפירוט רב, לגבי הנחיתה במרוקו, כ" 146-154. Thirtieth Anniversary.
18. למרות שהיהודים הרבו לפנות לשלטונות בהשתדלם לבטל או למנוע את התלת החוקים. וראה, למשל 12-CCCLXXXVI ו-18-CCCLXXXVI. CDJC.
19. על כך ראה: Ansky, pp. 261-262; Vanino, pp. 299-301 Szajkowski, CJR, pp. 22-27 Szajkowski, Legion, ובארכיון: Szajkowski, Gazetteer, pp. 589-596; שרגר מעריך את מספר ה-EVDG בצפון אפריקה ב" 2,000-3,000 בלבד ו-Abitbol ב" 3,000-4,000 בקירוב. מספרים אלה אינם כוללים את הפליטים שהוכנסו למחנות ההסגר כחוגמת סידי אלי-עאשי. Marrus et Paxton, המכלילים אותם, מגיעים למספר של 14,000-15,000 עצורים כמענות. אולם כנראה הם מגבירים לדעת את הבלבול ואי-הודאות. וראה: 158; Marrus et Paxton, pp. 74-75, 99; Abitbol, pp. 107-109. Shraeger.
20. על ההחלטה לבנות את מפילה הברל הטרנאנס-סאהרית, ראה: Szajkowski, Legion, pp. 87-96. על המחנות ראה שם, עמ' 97-114; וכן, Moine, pp. 21-22; Le Martyre, pp. 103-102, 98; Vanino, pp. 302-304; Abitbol, pp. 183; p. ראה גם הד"ח שנכתב על ידי אדו ה-EVDG באוגוסט 1943 - 15-CCCLXXXVI. CDJC. אינפורמציה רבה על המחנות מפורטת בתיק עו"ד קאיים-בן-עטר שבאמח"צ.
21. ראה, למשל, מכתבו של E. Niessner מנרדה לקאיים-בן-עטר, מ' 19.2.1943 - אמח"צ, תיק P129/4(85).
22. על התנאים במחנות, ראה: נוסף על Szajkowski, Legion המפורט, גם את Moine, pp. 103-106; Vanino, pp. 21-23; Le Martyre, pp. 230-234; למקר, עמ' 22 וחצרות רבות ב" 15-CCCLXXXVI. CDJC.
23. Diamant, pp. 262-265 ממפר על מפגש כזה בין המחנה האלג'יראי Djelfa והקהילה הקטנה הסמוכה.
24. ראה אלפאסי, עמ' 17.

25. Szajkowski, CJR p. 596. על ניסיונותיהם של פליטים רבים למנות את שילוחם למחנות ההגנה, ראה ההתכתבות הענפה בין פליטים למוסדות שונים - אמתעי"י תיק P129/9(344).
26. על ניסיון זה של יומסדוב צמת, ראה: לסקר, עמ' 19.
27. HICEM נוסד בפריס ב-1927 מטעם שלושה אידוגני הגירה יהודיים: HIAS האמריקאי, ICA האנגלי ו-Emigdirekt הגרמני. עם עליית היטלר לשלטון בוטל Emigdirekt ו-HIAS המשיך לפעול כשיתוף של HIAS ו-ICA.
28. על מחנה Les Milles ופעולת HICEM שם ראה הד"ח של Dannecker, ראש משטרת הביטחון הגרמני בפריס, על ביקורו באזור שבשליטת ויש, ובמיוחד במחנות - Monneray, doc. no. 23, pp. 158-164; על סידורי ההגירה ראה Gottschalk, Marrus et al. L'Activite, pp. 91-97. כלליית, ראה גם: Paxton, pp. 111-113, Wischnitzer, pp. 226-229; וכן Asofsky בחוברת שהוצאת HIAS: Rescue through emigration, p. 42.
29. ראה: Abitbol, loc. cit. pp. 230-232; Marrus et Paxton, pp. 230-232; אבנ"י, עמ' 88-91; Abitbol, p. 98. על פי Marrus et Paxton, עד בניית הגרמנים לאזור הדרום יכלה ויש לשלוח הרבה יותר יהודים לצפון-אפריקה, אך פעולה בכיוון זה לא ננקטה, בין השאר חזק התושבות ברגשות האנטישמיים של המשלוח האירופית שם. וראה עמ' 338 בספרים. למעשה, למרות הקו העקרוני של איסור הגירה, התחבטו הגרמנים והיו מוכנים לשקול מקרים מיוחדים. כך יכול מפקד מתח St. Jean de Luz לבקש מפריס ב-22.7.1941 שיחננו ל-150 היהודים הנמצאים עדיין במתחם לעזוב כהקדם - בקשה שלא אושרה. וראה: Monneray, doc. no. 24-25, pp. 165-166. ועוד: בחוד המטה הכללי האדמיניסטרטיבי בפריס, מ-4.2.1942, נכתב, לאחר חזרה על איסור הגירת היהודים מהאזורים הכפשיים: "יהיו מקרים יוצאים מן הכלל, כשתועלת הרייך תדרוש זאת, ולאחר החלטת מפקד משטרת הביטחון". Monneray, doc. no. 26, pp. 166-167.
30. על המעבר הכלי-לגאלי לספרד - ראה בעיקר Eychenne, וכן אבנ"י, בתוך "ניסיונות הצלה", עמ' 456-468; על הפליטים בספרד ופעולת אידוגני הסעד שם, ראה: אבנ"י, עמ' 92-95, 115, 128, 134-136, 143-148, וכן אבנ"י בתוך "ניסיונות הצלה", עמ' 468-478, ובאותו הקובץ ראה גם הדין שבוע' 486-492, דברי חיים פונד שבוע' 91; על וילפריד ישראל, ראה: Reissner, pp. 249-256, וכן - Adler Rudel, pp. 217-220. חלק מתוכירו של וילפריד ישראל לסוכנות מובא על ידי ברלס בעמ' 242-244. ראה גם עדותו של ליכטנשטיין, pp. 231, 256, Leshem, וכן: ברלס, עמ' 71-72, 82-88; קלישר, עמ' 150-182. זו עדותו של פליט שעבר דרך ספרד ופורטוגל ועלה ארצה עם האונייה "צינאסה" אותה ארגן פריץ ליכטנשטיין.
31. על ועידת ברמודה, ראה: Feingold, pp. 190-207; על התנגדות ארצות-הברית לקבל פליטים, ראה: Wischnitzer, pp. 237, 257-258, ובעיקר - Feingold, pp. 126-166. התכתבות בין שגריר ארצות-הברית בספרד, Carlton Hayes, משרד החוץ האמריקאי, הנשיא שר האוצר Henry Morgenthau ומועצת הפליטים העולמית (WRB - World Refugee Board), המאירה את המדיניות האמריקנית בקשר לפליטים בספרד בשנים 1943-44, מובאת אצל Lipschitz בנספחיו, עמ' 198-201. על הדיונים בברמודה ולאחריה, כעניין פתיחת המחנה על שם "מרשאל ליוטיי" בפדאלה, ראה, נוסף על Feingold, את אבנ"י, עמ' 138-142, וכן: ברלס, עמ' 55-57, 260-264, ובעיקר את אבנ"י, בתוך "עיונים למשה ריוויס", עמ' 116-120. על הגעת הפליטים למחנה והנצ

- החיים בו, ראה: אבנ"י, עמ' 122-120, וכן: Wischnitzer, p. 254; על סגירת המחנה, ראה: אבנ"י, עמ' 123-122.
32. ראה: ברלס עמ' 264-265, וכן: אבנ"י, עמ' 147.
33. ראה: Abitbol, p. 99.
34. הלן קאזיס-בן-עטר נקבה מאוחר יותר במספר של 60,000, וראה: ראשי פרקים של דאיון עמה, אמתעי"י, תיק P129/1א. המספר הזה נראה בהחלט מוגזם.
35. ראה: Cazes-Benatar, p. 454.
36. ב-4 בדצמבר 1938 כותב טנים מטנג'יר לכי"ח בפריס, ש-12 פליטים גרמנים הגיעו מליסבון, הוא עצמו נמנה עם הוועד הקהילתי המטפל בהם, והוא מוסר שנאספו עבורם 20,000 פראנק בין היהודים המקומיים; ארכיון כי"ח, תיק מרוקו, IV C 11.
37. ראה: התכתבות ה-Comité עם S.D. Levy ועם הקהילה היהודית בדרום. אמתעי"י, תיק P129/1א; על חוק הגזע האיטלקי מס' 1381, מיום 7 בספטמבר 1938, המצווה על היהודים הזרים לעזוב את המדינה תוך שישה חודשים, ראה: קארפי, עמ' 82.
38. פרטים על תנאי ההגירה לסנג'יר הספרדית, ראה במכתב שנשלח מטנג'יר לג'נובה ב-3.2.1941, ואשר תוכנו מובא אצל ריווי, עמ' 303.
39. ראה: תזכיר ה-Comité על פעולותיו וזכריו (1941), אמתעי"י, תיק P129/1א. ב-1941 הסתכמו הוצאות העזרה והצדקה של קהילת סנג'יר ב-1:6,100 פטטות, כשהכנסות לשם זה היו 87,600 פטטות. ראה: Tanger y el Fahs p. 125.
40. ראה על כך עדותו של חושב ותיק: De Nesry, pp. 40-47, המדגישה את תחושת הזרות והניכור בין הפליטים לוותיקים. אני מסתמך גם על עדותו שבעל-פה של דודי, ר' יצחק גרסון, שניתנה בירושלים ב-1985. הוא סיפר בין השאר, שקבוצה די גדולה של יהודי הונגריה לא מנכה על השתייה של יהודי סנג'יר ונסעה עד לחיטואן, מרחק 60 ק"מ, לקנות בשר ועופות. לפליטים היו גם שני בתי כנסת משלהם, שאחד מהם כונה עד 1951 "בית הכנסת של הפליטים". Hamet pp. 50-51.
41. ראה: curricula vitae שונים של קאזיס-בן-עטר, אמתעי"י P129/1א. וכן ראה רשימה לא חתומה ב-22 p. (1948) Cahiers de l'AIU, no. 20-21.
42. ראה: ה-curricula vitae שבהערה הקודמת.
43. ראה: החשבונות שהגישה אגודת בוגרי כי"ח מאוגוסט ועד אוקטובר 1940 בחיק "Comite d'assistance aux refugies sans aide du Joint", אמתעי"י תיק P129/1ב.
44. ראה, למשל: אמתעי"י תיק P129/1א, מכתב מהמבקר האזרחי של קולבוקה לקאזיס-בן-עטר מ-14.8.1940 בו הוא מבקש לדעת אם מר ליאופולד גרובר מטופל על ידיה, ותשובתה החיובית, מ-17.8.1940; או מכתבים שונים מהמבקר לקאזיס-בן-עטר, המומינים פליטים שונים לבוא לקחת חזר שהגיע עבורם.
45. ראה: אמתעי"י תיק P129/1א, מכתבים שונים מאוגוסט וספטמבר 1940 מרשויות שלטוניות לקאזיס-בן-עטר, המבקשים מהוועד לספק באנשים שונים שהגיעו אליהן, וכן ראה: המכתב הרשמי מ-22.8.1940, המרשה לקארל פרסינג להיות מטופל על ידי הוועד.
46. ראה: ה-curricula vitae השונים של קאזיס-בן-עטר, אמתעי"י P129/1א.
47. ראה: אמתעי"י תיק P129/1ב, בתשובות שהעבירה אגודת בוגרי כי"ח לוועד, את ירידו מספר הפליטים בתודש אוקטובר, וכן את רשימות ההסעות מאוקטובר ונובמבר 1940, באוטובוס וברכבת, למראבש, מוגדור וסאפי. הסעות אלה, לעידי ה-residence surveill-ée, היו כנראה על חשבון הוועד ולכן מופיעות ברשימותיו, בניגוד להסעות למתנות. בחיק P129/9(344) ראה מכתבים רבים של פליטים אל הוועד, בנובמבר 1940: יש המבקשים

- שיופנו למקום מסוים, ויש המבקשים להישאר בקובלנקה ומצדפים אישורים רפואיים, עדויות שיש להם כסף או שיקבלו סכומי כסף בעתיד הקרוב, או שיש מי שמוכן לארח אותם, או שמצאו עבודה וכו'. על השתללות הרושד אצל השלטונות, ראה בתיק א129/P129 מכתבי קאזים-בן-עטר אל המבקר האזרחי של קובלנקה ואל הקומיסר Ninez מהמשטרה האדמיניסטרטיבית, מינואר 1941.
48. ראה פירוט באמח"צ תיק P129/11, וכן בר"ח הכספי החצי שנתי, מינואר ועד יוני 1941, שכת"ק P129/9(310).
49. ראה: נאומו של שווארץ בפני פעילי United Jewish Appeal - אמח"צ א129/P129. הכספים שהקהילה העבירה לרושד היו בגודל הלואה, וברגע שהרושד נחמך על ידי הג'וינט דרשה הקהילה את החזרתם. וראה פנייתו בגידון מאפריל 1941, ינואר 1942 ואוגוסט 1942 בתיק P129/18.
50. ראה תעודות רבות באמח"צ, במיוחד בתיק א129/P129.
51. על אולמות הקליטה שכעידם בעה, ראה: זריח לג'וינט מ-30.5.1942, אמח"צ תיק P129/10 (Hicem-Marseille B).
52. על פרשה זו, ראה: אמח"צ תיק P129/18: על "התעודה הגרמנית" במרוקו, דהיינו, ועדת הפיקוח הגרמנית על הפסקת האש, ראה: Hoisington pp. 201-204.
53. על פרשת "ויאומינג", ראה: אמח"צ תיק P129/13 (Wyoming). הפרטים הפיננסיים לקוחים מהזר"ח הכספי החצי-שנתי, ינואר-יוני 1941, שכת"ק P129/9(310).
54. במכתב המלווה את הזר"ח הפיננסי מיוני 1941 עד מארס 1942, שנשלח לג'וינט בליסבון ב-30.5.1942, מפרשת קאזים-בן-עטר את מקבלי העזרה: 69 מבוגרים ו-18 ילדים נתמכים במחנות סידי אלי-עיאשי, מיסור, ברגנט, וואדי-עקרוש. נוסף על כך קיבל ה-Comité des Engagés Volontaires מהוועד הקצבה כללית עבור ותיקי הצבא האסורים במחנות. עוד 199 מבוגרים ו-46 ילדים, שנמצאו ב-résidence forcée כמאפי מדאכש ומוגורו, קיבלו הקצבה קבועה ורבים אחרים קיבלו עזרה מזמנת. ראה: אמח"צ, תיק P129/10 (Hicem Marseille B).
55. ראה: אמח"צ תיק P129/18.
56. ראה באמח"צ תיק P129/18 את מכתב המחאה מקאזים-בן-עטר למבקר האזרחי הראשי של מחוז קובלנקה, מ-14.11.1941. כן ראה: חוזר HICEM במרסיי למועמדים להגירה זרך קובלנקה, מאפריל 1942, בתיק P129/9(310); על היירות ברת' Tunisia, ראה: מכתבים ופתקים שונים, חתומים בך'ז' וסולאל, המפנים פליטים אל הגב' קריסטאל ואל מר מאנר - ביק' P129/13.
57. ראה מכתב לג'וינט בליסבון, מ-30.5.1942, אמח"צ תיק P129/10 (Hicem Marseille B).
58. ראה חוזר HICEM במרסיי, מאפריל 1942, המצוטט בערה 56. מובן שהיו ירוחים או תלונות, כמו במקרהו של Max Neugass, פליט שהגיע לליסבון לאחר מעבר בקובלנקה וטען שם, בפני הג'וינט, שלא הוזדו לו סכומי כסף שנתון בקובלנקה. קאזים-בן-עטר שלחה קבלות התלונות על ידו כדי להפריך את טענותיו. וראה: אמח"צ תיק P129/9(322).
59. ראה, למשל, התכתבות עם שאדל גרנוולד מניירורק בנובמבר 1941, או עם הגב' גרייבסקי מצרפת, ששלחה 10,000 פראנק בינואר 1945, אמח"צ תיק P129/18.
60. ראה: מכתב Fred Orchudesch מלונדון, 13.2.1947, שם.
61. אמח"צ תיק P129/5(182).

62. ראה מכתבו של שווארץ מיום 18.2.1941, אמח"צ תיק P129/18.
63. ראה מכתב ה-NRS, ניירורק, 14.10.1941, שם.
64. ראה ההתכתבות הענפה על כך, אמח"צ תיק P129/9(311).
65. ראה, נוסף על הספרות והתייעוד המובאים בהערה 17 לעיל, את עמיפודיילבר ו-Les Cahiers Français על ההתקוממות היהודית כאלג'יר.
66. דברי דונוולט מובאים אצל P. Szajkowski, Legion, p. 115. שם, בעמ' 113, 176 - הדוגמה של באיכות הממשלה הפולנית הגולה, שדחה מחנכים יהודים על הסף. יהודים סכלו מאנטישמיות גם לאחר גיוסם המחודש לצבא הציפי החופשי, על פי עדות החייל Stern, אצ"מ, תיק Zai/15162.
67. ראה: P. Szajkowski, Legion, pp. 172-190. Abitbol, pp. 155-158. על המידוב הצרפתי לחייל יהודים ביחידות קרביות, ראה גם חז"ר (note de service) הפיקוד הכללי של מותח האוויר והיבשה הצרפתיים באפריקה, אלג'יר, 30.1.1943, אצ"מ תיק S26/1546. וכן ראה: זר"ח התצורה שנתון לעיתונות Paul Jacob, קצין מילואים צרפתי ומוכר כללי של הרושד הרפובליקאי הצרפתי - CCCLXXXV-1-CDJC; על מיג'ר בריסטר ומפעלו, ראה גם מכתב החודה אליו מ-E. Gozlan, מ-2.11.1943, CDJC. CCCLXXXV-16.
68. ראה: כספי, ועוד ראה: P. Abitbol, pp. 116-120, 149-174. יש מסמכים וקטעי עיתונות רבים על לחץ דעת הקהל לשתדוד עצורי המחנות ב-2, 3, 1.1943, CDJC, CCLXXXVI-1.
69. רשימות הביקור הראשון במחנות, והמכתב אל הקונסול האמריקני המלווה אותן, נמצאות ב-2, 3, 1.1943, CDJC, CCCLXXXVI-1. על הביקור השני ראה מכתב התודה לד"ר לוי לבדד (Levy-Lebhar), על שהואיל להשאיל את מכוניתו הפרטית לסיור, מ-3.5.1943, אמח"צ תיק P129/5(126).
70. ראה זר"ח לא חתום על "המתנדבים לשעבר המרוכזים במחנות לעובדים זרים שבמרוקו", מ-30 באוגוסט 1943, CDJC, CCCLXXXVI, גם ראה: אמח"צ תיק P129/13, עדויות על עצורים שהוהים במחנות באוגוסט 1943.
71. דשימה שנית של העולים - אמח"צ תיק P129/18.
72. ראה: P. Leshem, p. 252. אולם יכול להיות שמחוך 170 היהודים שעלו עליה בליסבון היו פליטים שהגיעו לשם ממרוקו. פ' לשם עצמו כותב, שבין השנים 1944-1945 הצליחו כמאה פליטים ממרוקו להפליג מתופי ספרד ופורטוגל לארץ-ישראל, ואנו יודעים שפליטים רבים הוסעו מקובלנקה וטנג'יר לליסבון, במיוחד לאחר מבצע "לפיד". נוסף על מה שכתבתי לעיל, על שילוח אנשים בחשאי לליסבון מנקדה צפונית לקובלנקה - ראה גם את המברק (ללא תאריך) ל-HICEM בליסבון, על הבעיות שבהסעת משחררי המחנות לליסבון, CDJC, CCCLXXXV-16.
73. זר"ח שאלח'אל, מקורו בארכיון ההגנה. עיינתי בצילום ממנו, הנמצא באי"ט, עמ' 25, מרוקו. על עליית פליטים ממרוקו, ראה: P. Leshem, pp. 254-256; על פרשת הצלת היהודים הסלוניקאים, ראה: אבני, עמ' 174-179.
74. בוגנים הועסק מ-1943 ועד סתיו 1944. ראה תיקו האישי, אמח"צ תיק P129/13.
75. למכרות בראוד, למשל, נשלחו ג'ק אולמן, ששימש שם רופא, ואלפרד כהן, שהועסק במנהל חשבונות. ראה תיקיהם האישיים, אמח"צ תיק P129/3(76), וכן ההתכתבות בתיק P129/13.
76. ראה: אמח"צ תיק P129/18, צו הפקעה הלונה-פארק לטובת הג'וינט, מאפריל 1943, וכן המכתב מ-15.7.1943, מקאזים-בן-עטר לממנה על ההפקעות, המפרט את כל השתלשלות

- ההפקעה. השתלשלות זו מגוללת שוב בהתכתבות בין קאזים-בן-עטר לבין השירותים העירוניים של קובלנקה ומשרד הקישור הצרפתי-אמריקני, מילי ואוקטובר 1943 - בחיק P.129/13. גם ראה שם, בחיק המשני "לונה-פארק עין-סבעה", פתיים שונים המפנים פליטים למר טיריז, האמור לקבלם במקום, ומאוחר יותר למר באנץ.
77. ראה התקנון הפנימי של מרכז הקליטה, אמתעי' תיק P.129/13.
כעניין קבלת לאיי-הודים למרכז ראה מכתב קאזים-בן-עטר לנשיאת "הצלב האדום" הצרפתי בקובלנקה, מ-2.8.1943 - שם.
78. ראה, למשל, מכתבו של הפליט קרל שטוסלר אל הוועד, מ-27.10.1943, המפרט מריבות שונות שהחלפו במרכז הקליטה באותה עת, אמתעי' תיק P.129/3(96).
79. ברור שהוועד חיפש עבודה לפליטים עוד קודם לכן, וראה, למשל, מכתבה של קאזים-בן-עטר לקוויקרים מ-19.1.1943, שכתיק P.129/1A, אלא שהאנרגיה שהושקעה בכך מועטה ביחס למה שיקרה התל מאביב 1943.
80. ראה ההתכתבות הענפה העוסקת בחיפוש עבודה לפליטים, אמתעי' תיקים P.129/13 ו-P.129/3(76). העתקי חוזי העבודה נמצאים כתיק P.129/2.
81. ראה מקרהו של ג'ק טוסלי, איטלקי קאתולי, המתנדב באמתעי', תיק P.129(76), או זה של ולטר ברוקנר, שנעזר על ידי הוועד עוד בהיותו בסידי אל-עיאשי, בנובמבר 1942, שם.
82. ראה אח חוכנית באנץ ואת התקנון, אמתעי' תיק P.129/13. גם ראה שם ההתכתבות עם ראש השירותים העירוניים של קובלנקה.
83. ראה ההתכתבות בנושא רישום הוועד, אמתעי' תיקים P.129/1A, P.129/13.
84. דוגמאות של הכרטיסים שמורים באמתעי' תיק P.129/13.
85. ראה: S.D. Wolkowicz. Mission to Morocco. A report on Moroccan Jewry. January I 1947. WJC. New York. הדו"ח נמצא באצ"מ, תיק S25/5221. על השליחים הראשונים של הישוב הארצישראלי למרוקו, ראה: אברהמי וברד.
86. על תפיסת המרכז על ידי ה"Service Colonial", ראה: מכתב מקאזים-בן-עטר למפקח האזרחי של קובלנקה מ-21.7.1944, בחיק P.129/1A שבאמתעי': על ההפעלה המאוחרת של דירת רחוב Tunisie, ראה: מכתב מבן-ג'וז לרשויות העירוניות, מ-21.2.1946, וכן המכתב מעו"ל Reveillaud לבן-ג'וז, מ-17 באוגוסט 1946, בחיק P.129/15. על מעונות אחרים ראה, למשל, המכתב ששלח נציג כי"ח לקאזים-בן-עטר ב-14.11.1945, בו הוא קובל על כך ששחי ביתוח כתיח הספר שברחוב De Lesseps שנמסרו לוועד שנתיים לפני כן לתקופה קצרה, עדיין לא שחררו על ידו, אמתעי' תיק P.129-1A.
87. על פליטים שקיבלו הקצבות כספיות עד ראשית 1947, ראה: אמתעי' תיקים P.129/15-P.129/14.
88. אולי המקרה הקיצוני הוא זה של דוד מלמרטון, שהיה מוחזק בבית הסוהר Maison Lambese שבאזור קונסטנטין בשנים 1945-1947. הוא פנה לוועד וסליה בן-ג'וז כתבה לריב הקהילה של באסנה, הקרובה ביותר לבית הסוהר, וביקשה ממנו לספל בעניין. אך הריב והקהילה התעלמו מהבקשה, והוועד ראה עצמו חייב להמשיך ולעזור לאסיר. הוא שלח לו כסף חבילות, ביקש מאירגון הסעד האלגייראי הראשי לבקר אותו, והצליח לקשר אותו, דרך ה"American Friends Service Committee של הקוויקרים, עם בני משפחתו שבארצות-הברית. במשך שנתיים היה הוועד הקובלנקאי הצינור שדרכו שלחו בני משפחתו למלמרטון מכתבים וכסף. וראה: חיקי מלמרטון, אמתעי' P.129/1A, וכן מכתבים שונים בחיקים האחרים של P.129.

89. ראה: אמתעי' תיק P.129/16.
90. ראה ההתכתבות, אמתעי', תיקים P.129/14, P.129/16 במיוחד.
91. ראה, למשל, מכתב מבן-ג'וז לקאזים-בן-עטר כפרים, 5.7.1946, אמתעי', תיק P.129/14.
92. ראה הדו"חות החתומים M. Elbaz מטנג'יר, שנשלחו על ידי סליה בן-ג'וז לג'זינט, בנובמבר 1947, אמתעי', תיק P.129/1A.

- הפאשיסטיים באיטליה (1922-1945)", ילקוט מודשת י, תשכ"ט, עמ' 79-88.
- קלישר
שוראקי
נחן שוראקי, קורות היהודים בצפון אפריקה, תל-אביב, 1975.
- Abitbol Michel Abitbol. *Les Juifs d'Afrique du Nord sous Vichy*, Paris 1983.
- L'Activité *L'Activité des Organisations Juives en France sous l'Occupation*, C.D.J.C., Paris 1983 (1947).
- Adam André Adam. *Casablanca: Essai sur la transformation de la société marocaine au contact de l'Occident*, Paris 1968.
- Adler-Rudel S. Adler-Rudel, "A chronicle of rescue efforts", *Leo Baeck Institute Year Book XI* (1966), pp. 213-241.
- Ageron: Ch. Ageron, "Les populations du Maghreb face à la propagande allemande", *Revue d'histoire de la 2e guerre mondiale*, no. 114, Avril 1979, pp. 1-39.
- Ansky Michel Ansky. *Les Juifs d'Algérie du décret Crémieux à la Libération*, Paris 1950.
- Bensimon-Donath D. Bensimon-Donath. *Evolution du Judaïsme marocain sous le Protectorat Français*, Paris - La Haye 1969.
- Les Cahiers Français *Les Cahiers Français* no. 47, Aout 1943: La part de la Résistance Française dans les événements de l'Afrique du Nord.
- Cazes-Benatar H. Cazes-Benatar. "Tangier", *American Jewish Year Book* vol. 56 (1955), pp. 453-456.
- Decroux Paul Decroux, "Les actions en revendication de nationalité et les Israélites marocains", extrait du *Recueil de Legislation et de Jurisprudence Marocaines*, 1939. (16 pp.).
- Diamant David Diamant. *Combatants Juifs dans l'Armée Républicaine Espagnole 1936-1939*, Paris 1979.
- Eychenne Emilienne Eychenne. *Les Pyrénées de la Liberté*, Paris 1983.
- Feingold Henry Feingold. *The Politics of rescue*, New Brunswick (N.Y.) 1970.
- Gottschalk Max Gottschalk, "The Jewish emigrant - 1941", *Contemporary Jewish Record IV* (1941), pp. 261-268.
- Halstead John Halstead, *Rebirth of a nation: the origins and rise of Moroccan nationalism 1912-1944*, Cambridge (Mass.) 1967.
- Hamet C. Hamet, *La communauté israélite de Tanger*, Mémoire CHEAM No. 1802, 1951.
- Hoisington William Hoisington Jr., *The Casablanca connection:*

ביבליוגרפיה

ארכיונים

- א"י"ס ארכיון כ"ח אצ"מ אמת"י CDJC
- ארכיון יד טבנקין, אפעל.
Archives de l'Alliance Israelite Universelle; Paris
הארכיון הציוני המרכזי, ירושלים.
הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.
Centre de Documentation Juive Contemporaine, Paris

מקורות אחרים ומחקרים

- אבני חיים אבני, ספרד והיהודים בימי השואה והאמנציפציה, ת"א תשל"ה.
- אברהמי חנה אברהמי, "ראשיתה של תנועת הנוער התלוצית בצפון אפריקה (1943-1948)", שורשים כמורת א, יד טבנקין, תשמ"ז, עמ' 191-240.
- אלפאסי יעקב אלפאסי, קהילת אומד, סמינר אפעל, תשמ"א.
- ברד שלמה ברד, "שליחות שליחים לארצות המזרח", שורשים כמורת א, יד טבנקין, תשמ"ז, עמ' 145-190.
- גילס חיים כרלס, הצלה בימי שואה, תל-אביב תשל"ה.
- זרין רות זרין, הצלת יהודים מגרמניה באמצעות הגירה - 1938-1945. חיבור לשם קבלת התואר דוקטור, האוניברסיטה העברית, תשמ"ז (עומד לצאת לאור בהוצאת הקיבוץ המאוחד).
- כהן דוד כהן, "אופן יישומה של התחזקה האנטטייהודית במרוקו בתקופה ממשלת וישי על פי מסמכים חדשים ממשרד החוץ הצרפתי", דברי הקונגרס העולמי התשיעי למדעי היהדות, תטיבה ב, כרך שני, ירושלים תשמ"ז, עמ' 225-228.
- בטפי אנדרה כספי, "הגנרל ג'ירו והיהודים", ילקוט מודשת יא תשל"ל, עמ' 143-156.
- לסקר מיכאל לסקר, "היהודים בצפון אפריקה בתקופת מלחמת העולם השנייה (1939-1943)", ילקוט מודשת ב, תשמ"ז, עמ' 15-40.
- ניסיונות הצלה ניסיונות ופעולות הצלה בתקופת השואה, הרצאות ודיונים בכינוס הבינלאומי השני של חוקרי השואה, ירושלים תשל"ז.
- עיונים למשה דייוויס עיונים ביהדות זמננו, מוגשים למשה דייוויס, ירושלים תשמ"ד.
- עמיפז זילבר עמיפז זילבר, מחתרת יהודית באלג'יריה 1940-1942, תל-אביב תשמ"ג.
- קארפי דניאל קארפי, "התפתחותה ומהלכיה של האנטישמיות

- Szajkowski Legion 1939-1945. New York 1966.
Z. Szajkowski, *Jews and the French Foreign Legion*, New York 1975.
- Tanger y el Fahs Alta Comisaría de España en Marruecos, *Tanger y el Fahs*, 1942.
- Thabault Roger Thabault, "Le Maroc à l'heure du Vichysme". *Les Nouveaux Cahiers* 43 (1975-76), pp. 16-20.
- Thirtieth Anniversary *Thirtieth anniversary of the landing of Allied troops in North Africa 1942-1972*; issued by the Veterans of foreign wars of the United States, Paris 1972.
- Vanino Maurice Vanino, *Le temps de la Honte*, Paris 1952.
- Wischnitzer Mark Wischnitzer, *To Dwell in Safety, the Story of Jewish Migration since 1880*, Philadelphia 1948.

- French colonial policy 1936-1943*, Chapel Hill and London 1984.
- Joffe E.G.H. Joffe, "The Moroccan nationalist movement: Istiqlal, the Sultan, and the country", *Journal of African History* 26 (1985), pp. 289-307.
- Julien Charles-André Julien, *Le Maroc face aux impérialismes*, Paris 1978.
- Laskier Michael Laskier, *The Alliance Israélite Universelle and the Jewish communities of Morocco 1862-1962*, Albany 1983.
- Leshem Perez Leshem, "Rescue Efforts in the Iberian Peninsula". *Leo Baeck Institute Year Book*, XIV (1969), pp. 231-256.
- Levy Simon Levy, "La communauté Juive dans le contexte de l'histoire du Maroc du 17e siècle à nos jours", in *Juifs du Maroc - Identité et dialogue*, Grenoble 1980.
- Liddell Hart B.H. Liddell-Hart, *History of the Second World War*, London and Sydney 1973 (paperback).
- Lipschitz C.U. Lipschitz, *Franco, Spain, the Jews and the Holocaust*, New York 1984.
- Malka Victor Malka, *La mémoire brisée des Juifs du Maroc*, Paris 1978.
- Le Martyre *Le Martyre des antifascistes dans les camps de concentration de l'Afrique du Nord*, Alger (1944).
- Marrus et Paxton M. Marrus et R. Paxton, *Vichy et les Juifs*, Paris 1981.
- Moine André Moine, *La déportation et la résistance en Afrique du Nord 1939-1944*, Paris 1972.
- Monneray H. Monneray, ed., *La persécution des Juifs en France et dans les autres pays de l'ouest*, Paris 1947.
- De Nesry Carlos de Nesry, *Le Juif de Tanger et le Maroc*, Tanger 1956.
- Philipps Tracy Philipps, "La nécessité d'une collaboration internationale pour la civilisation des peuples d'Afrique". *Politique Etrangere* 1937 No. 1, pp.56-64.
- Rescue through Emigration *Rescue through emigration*, HIAS, N.Y. 1941.
- Reissner H.G. Reissner, "The Kaufhaus N. Israel", *Leo Baeck Institute Year Book* III (1958), pp. 227-256.
- Schraeger F. Schraeger, "Le rôle des volontaires juifs dans l'armée française pendant la campagne 1939-40", in *Le Juifs en Europe (1939-1945)*, C.D.J.C., Paris 1949, pp. 107-109.
- Szajkowski CJR Zosa Szajkowski, "The Soldiers France Forgot", *Contemporary Jewish Record* V (1942), pp. 589-596.
- Szajkowski Gazetteer Z. Szajkowski, *Analytical Franco-Jewish Gazetteer*

מיכאל מ. למקר

עליית יהודי מרוקו
מדיניות הממשל ועמדת האירגונים היהודיים בעולם -
1949-1956

מטרתו של מחקרנו זה היא דו-אנפית: מחד גיסא, לבחון את קור המדיניות של שלטונות הפרוטקטורט הצרפתיים בנושא העלייה לישראל, החל בראשית 1949, כאשר הצרפתים לא הפריעו לתהליך זה, ועד לעצמאותה של מרוקו ב-1956, כאשר ממשלת מרוקו אסרה על יציאת יהודיה ומנעה בכך את עלייתם; ומאידך גיסא, לעמוד על התגובות לכך מצד האירגונים היהודיים הבינלאומיים - שהיו פעילים באותה עת במרוקו, באירופה ובארצות-הברית - ותגובות לעלייה מצד אירגונים כגון "כל ישראל חברים" (כ"ח), אירגון ה"ג'וינט", הקונגרס היהודי העולמי והוועד היהודי-אמריקני, תגובות שבאו בעקבות הקמת מדינת ישראל. הקהילה היהודית במרוקו הייתה באותה עת הגדולה בקהילות היהודיות בעולם המוסלמי, ומנתה 250,000 יהודים, שמתוכם החיישבו בישראל - בין 1948 ל-1964 - 220,000 נפש.

המדיניות הקולוניאלית הצרפתית ביחס לעלייה: 1949-1956

היקף היציאה היהודית ממרוקו לפני 1945 היה מצומצם, תרף התארגנויות ציוניות בקהילות המקומיות, כבר מ-1900. מצב זה נבע מן הביטחון הפוליטי המשופר ומן הציפיות להטבת התנאים הסוציאליים והכלכליים. זאת במיוחד לאחר 1912, כאשר מרוקו תולקה לשני מחוזות קולוניאליים, תרף העובדה כי האדמיניסטרציה המוסלמית (המח'וז) המשיכה לתפקד, והוא הדין בשלטון הסולטאני. מרוקו נתלקה אז לפרוטקטורט הצרפתי, על פני רוב שטחה, ולפרוטקטורט ספרדי, שחלש על חלקה הצפוני, אף כי מתו זה לא כלל את איזור

שורשים במזרח ב, יד טבקין 1989

עו"ד הלן קאווס בן-עטר
המקור: הארכיון המרכזי לתולדות העם היהודי, ירושלים.

שורשים במזרח

קבצים לחקר התנועה הציונית והחלוצית
בארצות האסלאם
ב

עורך
יצחק אברהמי

יד טבנקין
המכון לחקר התנועה הציונית והחלוצית בארצות המזרח
הוצאת הקיבוץ המאוחד

5137

מועצת המערכת:

יצחק אברהמי, שלמה אלבוחר, יעקב גורן,
יצחק גרשון, אשר נתן, יהודה רימר.

(50-51)

מ.א.א. - מ.א.א. - מ.א.א.
מ.א.א. - מ.א.א. - מ.א.א.
מ.א.א. - מ.א.א. - מ.א.א.
מ.א.א. - מ.א.א. - מ.א.א.

ISSN 0333-7006

© כל הזכויות שמורות ליד טבנקין
Hakibbutz Hameuchad Publishing House
נדפס בישראל 1989
דפוס "חדקל" בע"מ, ת"א